

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА**

ОПАРА Ярина Володимирівна

**Просторові характеристика держави і права / Spatial
characteristics of law and state**

Спеціальність 081 – "Право"

Магістерська робота на здобуття освітнього ступеня «магістр»

Виконала студентка групи ПРм – 23
Я.В. Опара

Науковий керівник доц., к.ю.н.
В.М. Кравчук

Магістерську роботу допущено до захисту:

«___» _____ 2018 р.

Завідувач кафедри _____ М.В.Кравчук

Тернопіль-2018

РЕЗЮМЕ

Магістерська робота містить вступ, 3 розділи, висновки, та список використаних джерел (103 найменування). Загалом – 99 сторінок.

Метою магістерської роботи є комплексний системний та критичний аналіз просторових характеристик права і держави, на основі якого можлива подальша концептуалізація поняття «правовий простір».

Об'єктом дослідження є право і держава як взаємопов'язані та взаємодіючі явища соціокультурної реальності, державно-правова дійсність загалом.

Предметом дослідження є просторові характеристики права і держави, та інших державно-правових явищ.

Одержані висновки та їх новизна: полягає у застосуванні комплексного підходу до дослідження просторових характеристик права і держави, що дозволило сформулювати ряд висновків.

Ключові слова: держава, право, простір, правовий простір, дія права в просторі, екстериторіальність, державний простір, простір державних подій, територія держави, глобалізація, європейський правовий простір.

RESUME

Thesis contains an introduction, 3 chapters, conclusions, and a list of sources used (103 titles). In the total - 99 pages.

The goal of the master thesis is a comprehensive systemic and critical analysis of spatial characteristics of law and state, on the basis of which further conceptualization of the concept of "legal space" is possible.

Object is the current law and state as interconnected and interacting phenomena of socio-cultural reality, state-legal reality in general.

The subject of research is spatial characteristics of law and state, and other state-legal phenomena.

The resulting conclusions and innovations: is to apply an integrated approach to the study of spatial characteristics of law and state, which allowed formulating a number of conclusions.

Keywords: state, law, space, legal space, the action of the law in space, extraterritoriality, state space, space of state events, state territory, globalization, European legal space.

АНОТАЦІЯ

Опара Я. В. Просторові характеристики права і держави. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 081 «Право» – Тернопільський національний економічний університет, Тернопіль, 2018.

У магістерській роботі здійснено детальний аналіз просторових характеристик права і держави, й зокрема, сформовано методологічну та бібліографічну основу дослідження просторових характеристик права і держави; визначено зміст поняття «простір» в юриспруденції на основі аналізу підходів і позицій щодо цього поняття, якими послуговуються інші науки; розкрито поняття «державний простір» як з традиційного, так і з точки зору сучасного підходу; охарактеризовано просторове буття держави, й зокрема в умовах глобалізації; встановлено особливості правового простору як з теоретичного, так і з філософсько-правового ракурсу; висвітлено поняття та тенденції розвитку європейського правового простору, на основі чого сформульовано власні висновки та пропозиції щодо перспектив просторових характеристик права і держави.

ANNOTATION

Opara Y. V. Spatial characteristics of law and state.- Manuscript.

Research on obtaining an educational degree in the field 081 "Law" - Ternopil National Economic University, Ternopil, 2018.

In the master's thesis has been made the detailed analysis of the spatial characteristics of the law and the state, in particular, the methodological and bibliographic basis of the research of spatial characteristics of law and state has been formed; the content of the concept of "space" in jurisprudence is determined on the basis of an analysis of approaches and positions on this notion, which serve other sciences; the concept of "state space" is revealed from both the traditional

and the modern point of view; the spatial existence of the state is characterized, and in particular in the conditions of globalization; the features of the legal space from theoretical and philosophical and legal point of view are determined; the concept and tendencies of development of the European legal space are highlighted, on the basis of which the own conclusions and propositions concerning the prospects of spatial characteristics of law and the state are formulated.

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ПРОСТОРУ В ПРАВОВІЙ СФЕРІ	
1.1. Методологічна та бібліографічна основа дослідження.....	9
1.2. Простір як об'єкт людського пізнання.....	18
1.3. Простір з точки зору юриспруденції.....	25
Висновки до першого розділу.....	31
РОЗДІЛ 2. ПРОСТОРОВЕ БУТТЯ ДЕРЖАВИ: ПРАВОВИЙ ДИСКУРС	
2.1. Державний простір як традиційне поняття державознавства	33
2.2. Державний простір: сучасний підхід до визначення поняття....	43
2.3. Державний простір в умовах глобалізації	48
Висновки до другого розділу.....	54
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВИЙ ПРОСТІР: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ	
3.1. Правовий простір як філософсько-правова категорія	57
3.2. Теоретичні виміри правового простору: поняття, класифікація, детермінанти	62
3.3. Європейський правовий простір: тенденції розвитку.....	74
Висновки до третього розділу.....	80
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	87

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Розвиток України в сучасних умовах вимагає вирішення великої кількості актуальних питань, особливо щодо створення та розвитку правових механізмів забезпечення державної влади і упорядкування суспільного життя. Тому вкрай необхідне переосмислення багатьох уявлень про закономірності і сутність соціального буття людей і «збагачення» знань про феномени права і держави загалом.

У загальнотеоретичній юриспруденції є зокрема питання, значимість яких абсолютно очевидна, але вирішення яких є поверхневим, досить спрощеним; самі ж питання носять лише додатковий характер в теоретичному дослідженні різних аспектів права і держави. До таких питань, на наш погляд, відноситься питання про просторові характеристики права і держави, про правовий простір, його специфіку і зміст.

Важко переоцінити значимість знань про просторові координати діючих правових норм і приписів; правильне розуміння сутності правового простору та правового життя, ефективне використання всього арсеналу накопичених засобів в процесі організації, контролю і регулювання різних сторін соціальної дійсності.

Категорія простору має для юриспруденції методологічне значення, тому що вона є невід'ємним елементом знання про будь-які аспекти права і держави, про будь-які правові явища. Дослідження природи правового простору навіть в прикладному аспекті передбачає вивчення широкого кола питань, що стосуються змісту державно-правового режиму території, складу території держави, вирішення правових колізій, питань здійснення внутрішніх і зовнішніх функцій держави і т.д. Кожен юридичний феномен розвивається в просторі, на

певній території землі, а в даний час і в повітряному просторі і навіть у позаземному середовищі. Юридичні феномени завжди локалізовані в просторі, в певному місці.

Дослідження простору як форми дії права, розвитку правових явищ є актуальною проблемою юриспруденції, яку варто розглядати, виходячи із традиційних рамок і шукаючи нових інтерпретацій. Пізнання просторової форми процесів у правовій системі дає можливість глибше осягнути проблеми правової дійсності. При цьому постає потреба концептуалізації самого поняття «правовий простір», що органічно пов'язане з процесом існування відповідних суб'єктів права, відбиває реалії їх розвитку і життєдіяльності.

Мета і завдання дослідження. Метою магістерської роботи є комплексний системний та критичний аналіз просторових характеристик права і держави, на основі якого можлива подальша концептуалізація поняття «правовий простір».

Для досягнення мети було визначено такі **завдання** дослідження:

- сформулювати методологічну та бібліографічну основу дослідження просторових характеристик права і держави;
- визначити зміст поняття «простір» в юриспруденції на основі аналізу підходів і позицій щодо цього поняття, якими послуговуються інші науки;
- розкрити поняття державний простір як з традиційного, так і з точки зору сучасного підходу;
- охарактеризувати просторове буття держави, й зокрема в умовах глобалізації;
- встановити особливості правового простору як з теоретичного, так і з філософсько-правового ракурсу;
- висвітлити поняття та тенденції розвитку європейського правового простору;

- сформулювати власні висновки та пропозиції щодо перспектив просторових характеристик права і держави.

Об'єкт дослідження - право і держава як взаємопов'язані та взаємодіючі явища соціокультурної реальності, державно-правова дійсність загалом.

Предмет дослідження – просторові характеристики права і держави, та інших державно-правових явищ.

Методологічна та теоретична основа дослідження. Для дослідження обраної теми магістерської роботи використовувався комплексний підхід, з максимальним застосуванням досить широкого діапазону методів та методологічних принципів наукового пошуку. Так, методологічну основу дослідження становить комплекс філософських, загально-наукових та конкретно-наукових, теоретичних та емпіричних методів і принципів, які відповідають меті й завданням наукового дослідження. В ході вирішення поставлених завдань дотримувалися принципи діалектики, обґрунтованості, об'єктивності, системності, методи аналізу, синтезу, порівняння, абстрагування та конкретизації, узагальнення, аналогії та моделювання тощо.

Теоретичною основою дослідження даної проблематики стали праці вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема Волк І. В., Ганцевої Л., Гнатівського М., Долматова І., Жужгова І., Занфірової Т., Зінкова Є., Козловського А., Кравчук В., Лоссау Ю., Максимова С., Малахова В., Мельничук О., Оборотова Ю., Овчинникова І., Романкової Л., Суханова В., Тихомирова О., Южакової Т. та інших.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у застосуванні комплексного підходу до дослідження просторових характеристик права і держави, що дало можливість сформулювати наступні найважливіші положення, які виносяться на захист:

по-перше, знайшло подальший розвиток положення про те, що на сучасному етапі поняття «державний простір» не є загальноновживаним і

малодосліджене у юридичній науці, а традиційно у державознавстві просторові характеристики держави обмежуються характеристикою території, територіального устрою, адміністративно-територіального поділу, кордонів, суверенітету. Але в добу глобалізації важко зв'язати і показати взаємозалежність просторових кордонів держави, її суверенітету і меж функціонування державної влади. Натомість поняття «державний простір» має відображати існування державних подій як на території держави, так і за її межами;

по-друге, важливою просторовою характеристикою держави в умовах глобалізації є екстериторіальність, яка формує новий правовий простір держави, виходячи з того, що сучасна його еволюція відбувається завдяки взаємодії правових систем, а також формуванню наднаціональних і надтериторіальних правових систем;

по-третє, визначення просторових характеристик права має відбуватися з використанням філософської методології, що дає можливість відійти від узвичаєного позитивістського трактування, вийти із звичних рамок та знайти нові тлумачення, сформувавши цілісну концепцію правового простору;

по-четверте, «правовий простір» можна визначити як сукупність матеріальних і нематеріальних (духовних), статичних і динамічних складових соціальної свідомості і буття суспільства або світової (регіональної) спільноти в конкретний історичний етап їх розвитку, опосередкованих існуванням і дією права як соціального регулятора;

по-п'яте, за обсягом і змістом доцільно диференціювати правовий простір особи, суспільства та держави. Причому основою, стрижнем правового простору особи служить певний обсяг її свободи, її як реальних, так і потенційних домагань, а також її правовий простір обумовлюється потребами, бажаннями, менталітетом, здібностями, якостями. Вимоги, бажання, уподобання, забаганки та потяги має кожна істота, втім лише людина спроможна визначати і встановлювати їх як

власні, що залежить тільки від її волі. Через прийняття рішення воля визначає певного індивіда. Завдяки власному рішенню людина визначає свою правову реальність, своє правове життя.

Практичне значення одержаних результатів; полягає в тому, що сформульовані та обґрунтовані висновки і пропозиції мають науково-теоретичну і практичну цінність. Зокрема, положення і висновки, сформульовані в роботі, можуть бути корисними для подальшої *науково-дослідної роботи*, а саме, для формування в подальшому цілісної концепції правового простору; *у навчальному процесі* - для вдосконалення навчально-методичних основ викладання курсів з актуальних проблем теорії держави і права, загальнотеоретичної юриспруденції, філософії права, при підготовці систематизованих підручників чи розділів в підручниках з даної тематики.

Апробація результатів магістерської роботи. Основні результати наукового дослідження були обговорені на конференціях (Міжнародна юридична науково-практична конференція «Публічне і приватне право: конституційні засади та інноваційні тенденції»; Міжнародна наукова студентська конференція «Новації та виклики юридичної освіти»). Тези доповідей були опубліковані:

1. Опара Я. Державний простір: сучасний підхід до визначення поняття/ Ярина Опара// Публічне і приватне право: конституційні засади та інноваційні тенденції: Збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції “Актуальна юриспруденція”, м. Київ, 22 червня 2017 року. – Режим доступу: http://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1575%3A110517-11&catid=185%3A1-062017&Itemid=230&lang=ru

2. Опара Я. Простір права як особлива функціональна категорія юридичної теорії і практики/ Ярина Опара// Новації та виклики юридичної освіти: збірник матеріалів Міжнародної наукової

студентської конференції, м. Тернопіль, 4 жовтня 2017 року. – Тернопіль, 2017. – С.74-76.

Структура роботи обумовлена предметом дослідження, його метою і завданнями та складається із вступу, трьох, взаємопов'язаних між собою, розділів, які містять 9 підрозділів, висновків та пропозицій. Загальний обсяг роботи 99 сторінок, в тому числі список використаних джерел (103 найменування).

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ ПРОСТОРУ В ПРАВОВІЙ СФЕРІ

1.1. Методологічна та бібліографічна основа дослідження

Суттєве значення для здійснення наукового дослідження має обрана методологія. Дослідницька робота сьогодні значно спростилася (завдяки розвитку і використанню інформаційних технологій) та удосконалилась, наукові дослідження проводяться у впорядковано-логічній формі викладення і закріплення здобутої інформації, нових знань. Однак якість конкретного наукового дослідження значною мірою залежить від чіткості і правильності обраної методології і вмінь дослідника вправно користуватися обраним методологічним інструментарієм. Це надає впевненості у достовірності отриманих результатів, адже здобутки такого дослідження можуть бути перевірені і підтверджені.

Методологія як сукупність засобів, прийомів та методів наукового дослідження дозволяє оптимізувати досягнення кінцевого результату, якого прагне дослідник, організувати та врегулювати пізнавальну діяльність, тому її формування має визначальну роль і є першочерговим завданням кожного дослідника.

Неприпустимим є однобокий підхід до досліджуваного питання, до розгляду проблеми просторовості як багатогранного явища у її зв'язку з правовою сферою потрібно підходити комплексно, оскільки саме праворозуміння має плюралістичний характер і ніколи не існувало його єдиного розуміння [18, с. 11]. Крім того, як зазначає М.В. Кравчук щодо сучасної методології, остання є складним за змістом і формами вияву утворення, що характеризується різноманітними, подекуди

протилежними підходами..., розбіжності між якими зумовлені відмінностями у світогляді дослідників і осягненні та розумінні ними правового світу, умовами їх соціального та індивідуального буття, змінами соціально-політичної, культурологічної ситуації в світі [27, с. 69].

Формування теоретико-методологічної бази дослідження полягає у ретельному відборі лише тих прийомів та способів, і лише тих даних, які можуть набути теоретичного або практичного застосування у юриспруденції. Тож очевидною стала неможливість обмеження розгляду простору як об'єкту наукового пізнання тільки з юридичного ракурсу і постала нагальна необхідність у зверненні до неюридичних сфер знання. З цією метою, проблема простору розглядалася нами і у природничому, фізико-математичному, соціальному, психологічному, географічному, філософському аспектах.

Отож, для дослідження обраної теми магістерської роботи доцільно використовувати комплексний підхід, з максимальним застосуванням досить широкого діапазону методів та методологічних принципів наукового пошуку.

Зрозуміло, що кожний з методів наукового дослідження має певні межі своїх пізнавальних можливостей щодо окремих подій, явищ, фактів, що досліджуються, тому виникає необхідність у поєднанні параметрів різних методів для досягнення поставлених наукових завдань, що серед науковців, нерідко, називається методологічним плюралізмом. Однак він не повинен перетворюватися на методологічний анархізм, адже таке перетворення не сприятиме, а перешкоджатиме формуванню знань, адекватних предмету пізнання. Аби запобігти таким небажаним втратам у ході дослідницького процесу, П. Рабінович рекомендує дотримуватися наступних загальнометодологічних постулатів, які видаються наукознавчими аксіомами: вони доведені дослідницькою практикою багатьох поколінь вчених [85, с. 215-217]:

- 1) об'єктивна обумовленість обраних методів дослідження його предметом;
- 2) необхідність встановлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести і перевірити за посередництвом певного об'єктивного критерію;
- 3) неодмінним показником прийнятності, евристичності певного дослідницького підходу (і методу) має бути його спроможність сприяти виявленню, розкриттю соціальної сутності явищ, що вивчаються.

Методи наукового дослідження в сучасній науці класифікують по-різному. Так, залежно від компонентного складу розрізняють класичну і некласичну (сучасну) методології [3, с. 472]. Однією з найбільш послідовних класифікацій методів наукового дослідження, на наш погляд, є їх об'єднання у дві групи: теоретичні і емпіричні (дослівно - пізнання органами чуття).

Теоретичні методи:

- Методи - пізнавальні дії: виявлення і вирішення протиріч, постановка проблеми, побудова гіпотези і т.д.;
- методи-операції: аналіз, синтез, порівняння, абстрагування і конкретизація і т.д.

Емпіричні методи:

- методи - пізнавальні дії: обстеження, моніторинг, експеримент і т.д.;
- методи-операції: спостереження, вимірювання, опитування, тестування і т.д.

В процесі даного дослідження просторових характеристик права і держави значною мірою використовувалися теоретичні методи (методи – пізнавальні дії). Зокрема, філософським, загальнонауковим методом пізнання є діалектика - реальна логіка змістовного творчого мислення, що відображає об'єктивну діалектику дійсності. Основою діалектики як

методу наукового пізнання є сходження від абстрактного до конкретного (Г. Гегель) - від загальних і бідних за змістом форм до розшарованих і багатших за змістом, до такої системи понять, що дозволяє досягнути предмет в його сутнісних характеристиках [80, с. 86]. Закони діалектики: перехід кількісних змін в якісні, єдність і протистояння протилежностей; аналіз парних діалектичних категорій: історичне і логічне, явище і сутність, загальне і одиничне тощо, є невід'ємними компонентами будь-якого правильно вибудованого наукового дослідження.

Теоретичні методи-операції мають широке поле застосування, як в науковому дослідженні, так і в практичній діяльності. Теоретичні методи-операції визначаються (розглядаються) як основні інтелектуальні операції, й зокрема: аналіз і синтез, порівняння, абстрагування і конкретизація, узагальнення, формалізація, індукція і дедукція, ідеалізація, аналогія, моделювання, уявний експеримент.

Найбільш використовуваними в ході магістерського дослідження були методи аналізу, синтезу, порівняння, абстрагування та конкретизації, узагальнення, аналогії та моделювання. Аналіз - це розкладання досліджуваного цілого на частини, виділення окремих ознак і якостей явища, процесу або відносин явищ, процесів. Аналіз є органічною складовою частиною в будь-якому науковому дослідженні і зазвичай утворює його першу фазу, як це відбувалося і в нашому випадку, коли дослідник переходить від опису об'єкта до виявлення його будови, складу, його властивостей і ознак. Одне і те ж явище, процес можна аналізувати у багатьох аспектах. Всебічний аналіз явища дозволяє глибше розглянути його.

Синтез - з'єднання різних елементів, сторін предмета в єдине ціле (систему). Синтез - не проста сумування, а смислове єднання. Якщо просто з'єднати явища, між ними не виникне системних зв'язків, утворюється лише хаотичне нагромадження окремих фактів. Синтез протилежний аналізу, з яким він нерозривно пов'язаний. Синтез як

пізнавальна операція використовується в різних функціях теоретичного дослідження. Будь-який процес формулювання понять ґрунтується на єдності процесів аналізу і синтезу. Так, наприклад, емпіричні дані, одержувані в тому або іншому дослідженні, синтезуються в процесі їх теоретичного узагальнення. У теоретичному науковому знанні синтез застосовується у функції взаємозв'язку теорій, що відносяться до однієї предметної сфери, а також у функції об'єднання конкуруючих теорій.

Порівняння - це пізнавальна операція, що лежить в основі суджень про подібність або відмінність об'єктів. З допомогою порівняння виявляються кількісні та якісні характеристики об'єктів, здійснюється їх класифікація, впорядкування і оцінка. Порівняння - це зіставлення одного з іншим. При цьому важливу роль відіграють підстави або ознаки порівняння, які визначають можливі відношення між об'єктами. Порівняння має сенс тільки в сукупності однорідних об'єктів, що утворюють певний клас. Порівняння об'єктів в тому чи іншому класі здійснюється за принципами, суттєвими для даного розгляду. При цьому об'єкти, що порівнюються за однією ознакою, можуть бути непорівнювані за іншими ознаками. Чим точніше оцінені ознаки, тим ґрунтовнішим буде порівняння явищ. Складовою частиною порівняння завжди є аналіз, адже для будь-якого порівняння явищ чи об'єктів слід виокремити відповідні ознаки порівняння. Оскільки порівняння - це встановлення певних відносин між явищами, подіями чи фактами, то, звичайно, в ході порівняння використовується і синтез.

Абстрагування - одна з основних розумових операцій, що дозволяє подумки вичленувати і перетворити в самостійний об'єкт розгляду окремі сторони, властивості або стани об'єкта в чистому вигляді. Абстрагування лежить в основі процесів узагальнення і формулювання понять. Абстрагування полягає у виокремленні таких властивостей об'єкта, які самі по собі і незалежно від нього не існують. Таке виокремлення можливе тільки в уявному плані - в абстракції. Одна з

основних функцій абстрагування полягає у виділенні загальних властивостей деякої множинності об'єктів і в фіксації цих властивостей, наприклад, за допомогою понять.

Конкретизація - процес, протилежний абстрагуванню, тобто знаходження цілісного, взаємопов'язаного, багатостороннього та складного. Дослідник спочатку утворює різні абстракції, а потім на їх основі шляхом конкретизації відтворює цю цілісність (уявне конкретне), але вже на якісно іншому рівні пізнання конкретного. Тому діалектика виділяє в процесі пізнання в координатах «абстрагування - конкретизація» два процеси сходження: сходження від конкретного до абстрактного і потім процес сходження від абстрактного до нового конкретного (Г. Гегель). Діалектика теоретичного мислення і полягає в єдності абстрагування, створенні різних абстракцій і конкретизації, руху до конкретного і його відтворення.

Узагальнення - одна з основних пізнавальних розумових операцій, що полягає у виділенні і фіксації відносно стійких, інваріантних властивостей об'єктів та їх відносин. Узагальнення дозволяє відображати властивості і відносини об'єктів незалежно від індивідуальних і випадкових умов спостереження. Порівнюючи з певної точки зору об'єкти певної групи, ми знаходимо, виділяємо і позначаємо словом їх однакові, загальні властивості, які можуть стати змістом поняття про цю групу, клас об'єктів. Відділення загальних властивостей від індивідуальних і позначення їх словом дозволяє в скороченому, стислому вигляді охоплювати все різноманіття об'єктів, зводити їх в певні класи, а потім за допомогою абстракцій оперувати поняттями без безпосереднього звернення до окремих об'єктів. Один і той же реальний об'єкт може включати як в вузькі, так і широкі за обсягом класи, для чого вибудовуються шкали спільності ознак за принципом родо-видових відносин. Функція узагальнення полягає в упорядкуванні різноманіття об'єктів, їх класифікації.

Аналогія - розумова операція, коли знання, отримані за розгляду будь-якого одного об'єкта (явища, моделі), переносяться на інший, менш вивчений або менш доступний для вивчення, менш наочний об'єкт (прототип) [80, с. 84]. Відкривається можливість перенесення інформації за аналогією від моделі до прототипу. В цьому суть одного зі спеціальних методів теоретичного рівня - моделювання (побудови і дослідження моделей). Різниця між аналогією і моделюванням полягає в тому, що, якщо аналогія є однією з розумових операцій, то моделювання може розглядатися в різних випадках і як розумова операція, і як самостійний метод - метод-дію. Модель - допоміжний об'єкт, обраний або перетворений в пізнавальних цілях, що дає нову інформацію про основний об'єкт. Форми моделювання різноманітні і залежать від використовуваних моделей і сфери їх застосування. За характером моделей виділяють предметне і знакове (інформаційне) моделювання.

Моделювання завжди застосовується разом з іншими методами дослідження, особливо тісно воно пов'язане з експериментом. Особливим видом моделювання є уявний експеримент. У такому експерименті дослідник подумки створює ідеальні об'єкти, співвідносить їх один з одним в межах певної динамічної моделі, імітуючи подумки ті ситуації, які могли б мати місце в реальному експерименті. При цьому ідеальні моделі і об'єкти допомагають виявити «в чистому вигляді» найбільш важливі, істотні зв'язки і відносини, подумки сконструювати можливі ситуації, відсіяти непотрібні варіанти.

Поряд з операціями логічного мислення до теоретичних методів-операцій можна віднести також (можливо умовно) уяву як розумовий процес з створення нових бачень і образів з його специфічними формами вигадки (створення неправдоподібних, парадоксальних образів і понять) і мрії (як створення образів бажаного) [80, с. 86].

Теоретичними методами-діями є два методи побудови наукових теорій:

- дедуктивний метод (синонім - аксіоматичний метод) - спосіб побудови наукової теорії, за якого в її основу лягають деякі вихідні положення аксіоми (постулати), з яких всі інші положення даної теорії виводяться логічним шляхом за допомогою доказів.

- другий метод в науковій літературі не отримав точної назви, але він безумовно існує (найчастіше його називають індуктивно-дедуктивним), оскільки у більшості наук теорії визрівають, коли спочатку накопичується емпірична основа, на основі якої будуються теоретичні узагальнення (індукція), які можуть мати кілька рівнів - наприклад, емпіричні закони і теоретичні закони, а потім ці отримані узагальнення можуть бути поширені на всі об'єкти і явища, що охоплюються даною теорією (дедукція). Індуктивно-дедуктивним методом формується більшість теорій в науках про природу, суспільство і людину.

До емпіричних методів (методів-операцій) відносять: вивчення літератури, документів і результатів діяльності, спостереження, вимірювання, письмове чи усне опитування, метод експертних оцінок, тестування та ін. [80, с.89-96].

Робота з джерелами не тільки становить окремий бібліографічний метод дослідження, а є й обов'язковим процесуальним компонентом будь-якої наукової роботи.

Джерелами фактичного матеріалу для дослідження, наприклад, служать архівні матеріали в історичних дослідженнях; документація підприємств, організацій та установ в економічних, соціологічних, педагогічних та інших дослідженнях і т.д. Під час підготовки магістерської роботи було опрацьовано наукові дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених, при чому не тільки з теорії держави і права, філософії права, загальнотеоретичної юриспруденції, але й з інших соціальних, і не тільки, наук. Під час вивчення підібраних бібліографічних джерел відбувалося формування методологічних основ

нашого дослідження, систематизація, узагальнення наявних позицій, поглядів, аналіз теоретичних концепцій і практичної діяльності. Знання і осмислення оприлюднених джерел інформації з теми дослідження – неодмінна умова забезпечення якості наукового дослідження.

Аналіз наукової літератури допомагає:

- 1) виявити здобутки науки, її досягнення і недоліки, прогалини;
- 2) визначити основні тенденції у поглядах фахівців на проблему, з огляду на те, що вже зроблено;
- 3) охарактеризувати актуальність, рівень розробленості проблеми;
- 4) обрати аспекти та напрями дослідження;
- 5) забезпечити достовірність висновків та результатів наукового пошуку [92, с. 163-164].

Для дослідження проблематики просторових характеристик права і держави орієнтирами стали ідеї, що висловлювалися у наукових працях Волк І., Ганцевої Л., Гнатовського М., Долматова І., Жужгова І., Занфірової Т., Зінкова Є., Козловського А., Кравчук В., Лоссау Ю., Максимова С., Малахова В., Мельничук О., Оборотова Ю., Овчинникова І., Романкової Л., Суханова В., Тихомирова О., Южакової Т. та інших вчених.

Загалом, основою висвітлення теми магістерської роботи стали різноманітні джерела, які у списку використаних джерел вказуються в алфавітному порядку і об'єднані у наступні групи:

1. Нормативно-правові акти, які є основою визначення правового простору держави, зокрема Конституція України, Закон України «Про державний кордон України».
2. Монографії та статті. До цієї групи належать праці, які мають наукове підґрунтя, базуються на всебічному дослідженні певних аспектів даної проблематики і в загальному висвітлюють їх. Сюди ж включено й публікації в періодичних виданнях (журналах, газетах, збірниках

статей), де містяться матеріали, необхідні для здійснення даного дослідження у вигляді статей, тез, повідомлень тощо.

3. Довідкові та інформаційні джерела, які охоплюють підручники та посібники з теорії держави та права, загальнотеоретичної юриспруденції, філософії права, а також філософії, соціології, країнознавства, психології, геополітики, фізики тощо, а також інші друковані та електронні джерела, які хоча й містять загальну інформацію, але, безсумнівно, сприяють оптимальному досягненню поставленої мети.
4. Дисертації та автореферати, які з наукової точки зору є цінними, оскільки створюють методологічну основу дослідження, а також мають пізнавальну цінність, оскільки певною мірою стосуються досліджуваних проблем.

Звичайно, не всі використані наукові джерела є рівноцінними, але їхня сукупність забезпечує достатню повноту охоплення фактичного матеріалу і наукову значущість дослідження.

1.2. Простір як об'єкт людського пізнання

У повсякденному житті ми постійно зустрічаємося з поняттям простору і часу, для нас це щось звичне, відоме і навіть очевидне. Однак виникають досить складні питання, коли ми намагаємося зрозуміти значення цих понять. Концепція простору, як і концепція часу, пройшла тривалий шлях становлення і розвитку. З часів Анаксимандра (610 - 547/540 рр. до Р.Х.) до С.У. Хоукінга (1942 – наш час) людський розум невпинно намагається пізнати природу простору довкола себе. Тож минуло понад 2500 років з того часу, як було покладено початок осмисленню часу і простору, проте, і інтерес до цієї проблематики, і суперечки філософів, фізиків і представників інших наук щодо

визначення природи простору і часу анітрохи не вщухають. Ця зацікавленість до проблеми простору і часу природна і закономірна, вплив даних факторів на всі аспекти діяльності людини не можливо переоцінити. Поняття простору-часу є найважливішою і найбільш загадковою властивістю Природи або, принаймні, людської природи. Спроби зрозуміти сутність часу-простору філософів античності, схоластів середньовіччя і сучасних вчених, які володіють науковими знаннями, не дали однозначних відповідей на ряд запитань.

Простір – слово, що використовується в численних складних термінах в таких науках, як філософія, математика і фізика, а останнім часом і в інших, й зокрема соціальних науках.

Звертаючись до словників, енциклопедій та глосаріїв знаходимо такі, найбільш поширені визначення: 1. Одна з форм (поряд з часом) існування нескінченної матерії, що характеризується протяжністю і обсягом. Поза часом і простором немає руху матерії. 2. Протяжність, місце, не обмежене видимими межами. 3. Проміжок між чим-небудь, місце, де що-небудь уміщається.

У повсякденному сприйнятті під простором інтуїтивно розуміють якусь протяжну порожнечу, в якій можуть знаходитися будь-які предмети, арена дій, загальний контейнер для всіх об'єктів. Перше уявлення про простір виникло з очевидного існування в природі і, в першу чергу, в мікросвіті фізичних тіл, що займають певний об'єм. З точки зору такого підходу простір уявляється як порядок співіснування фізичних тіл [84].

Для інків час поєднувався і був нерозривним з простором, що зумовило появу концепції єдиного просторово-часового континууму в теорії відносності. Ця синонімія між часом і простором означає, що час вказувався конкретно і проектувався на географічний простір. Час поділявся на справжнє - теперішнє, і минуле-майбутнє, яке позначалося

одним терміном і йшло по колу: якщо назад, це означає минулий час, якщо вперед, то це ж слово означає майбутній час і простір попереду.

За уявленнями жителів Перу в XVI столітті, простір-час нескінченний, адже на питання історика Сьеса де Леона до індіанців: «чи усвідомлюють вони, що Світ повинен врешті закінчитися», вони сміялися у відповідь [89].

У науці простір розглядається як фізична сутність, що володіє конкретними властивостями і структурою [24].

У математиці слово «простір» вживається в великому наборі складних термінів. Не вдаючись до деталізації, простір є множинність з деякою додатковою структурою. Залежно від цієї додаткової структури елементи простору можуть називатися «точками», «векторами», «подіями» і т.п.

Великий словник фізичних термінів розглядає простір як категорію координації систем, як фундаментальну структуру координації матеріальних об'єктів і їх станів: «система відношень, яка відображає координацію співіснуючих об'єктів (відстані, орієнтацію і т.д.), утворює простір, а система відношень, яка відображає координацію станів або явищ, що замінюють одне одного (послідовність, тривалість і т. д.), утворює час» [87, с. 482].

У минулому столітті представники некласичної фізики (фізики елементарних частинок, квантової фізики та ін.) висунули нові бачення про простір і час. Виникли різні концепції: згідно з одними, в світі взагалі нічого немає, крім порожнього викривленого простору, а фізичні об'єкти є тільки проявами цього простору. Інші концепції стверджують, що простір і час притаманні лише макроскопічним об'єктам. У більшості розділів фізики властивості фізичного простору (розмірність, необмеженість і т. п.) ніяк не залежать від присутності або відсутності матеріальних тіл. У загальній теорії відносності виявляється, що

матеріальні тіла модифікують властивості простору, а точніше, простору-часу, «викривляють» простір-час.

Відповідно до теорії презентизму, об'єкти реально існують тільки в сьогоденні. Сьогодення - це єдина реальність, з якою ми маємо справу і ми не можемо говорити, що, наприклад, Т. Шевченко існує, тому що в даний час він вже не живе. На противагу цьому, теорія етерналізму стверджує, що вимір часу за своїми властивостями аналогічний іншим трьом просторовим вимірам. Тому всі об'єкти, які існували в минулому, існують зараз або ж ті, які будуть існувати в майбутньому, можуть бути позначені як реально існуючі абсолютно так само, як і безпосередньо сприймаються об'єкти сьогодення. Відповідно до теорії етерналізму, Т. Шевченко, насправді існує, хоча необхідно використовувати особливі мовні конструкції, коли говорять про когось, хто існує у віддаленому часі - абсолютно так само, як ми особливо підкреслюємо, коли говоримо про щось, що знаходиться дуже далеко (слова і вирази «близько», «далеко», «вгорі», «внизу», «он там» і т. п. можна порівняти з такими висловами, як «в минулому», «хвилину тому» і т.д.). Нарешті, теорія зростаючого блоку стверджує, що реально існують тільки сьогодення і минуле, а майбутнє поки не існує і лише поступово реалізується в теперішньому часі. Тобто чотиривимірний просторово-часовий блок Всесвіту зростає поступово в процесі перетворення майбутнього в сьогодення і минуле [89].

Простір взаємопов'язаний з часом, визначається через час і навпаки. Якісно різним структурним рівням матерії притаманні якісно відмінні просторово-часові характеристики.

На сьогоднішній день розроблено два основних підходи до визначення простору як філософської категорії [24]:

- субстанційна концепція, яка розглядає простір як специфічну сутність, що існує незалежно від матеріальних об'єктів. Це немовби манеж, на якому перебувають об'єкти і розгортаються процеси.

Абсолютний простір може бути абсолютно порожнім, а порожній простір - ідеальний простір (Ньютон);

- релятивістська концепція, за якою простір – це своєрідні відносини між об'єктами і процесами, і поза ним зв'язки не існують. З науки виключалось поняття абсолютного простору, натомість обґрунтовувалася залежність просторово-часових властивостей від характеру руху із взаємодією матеріальних систем, а простір трактувався як основна форма існування матерії, яка наповнена рухом (Лейбніц, Ейнштейн).

Отже, відповідно до субстанційної концепції, якщо б усі матеріальні об'єкти зникли, то простір, як і час, залишився б. Згідно ж релятивістської концепції, у цих же обставинах разом з матеріальними об'єктами зник би і простір.

Діалектичний матеріалізм виходить з того, що в світі немає нічого, крім рухомої матерії, і рухома матерія не може рухатися інакше, як в просторі і в часі. Простір і час тут виступають в якості фундаментальних атрибутів матерії.

Як підсистема простору в цілому, вчені вивчають і географічний простір. Для географії, яка є однією з наук про Землю, суттєвим є не простір-час взагалі, а передусім земний простір і час. При цьому важливий простір-час не будь-якої частини Землі, наприклад її ядра, де надзвичайно висока щільність речовини, чи космічного простору в зоні земної гравітації, а саме земної поверхні, тобто географічний простір-час, в якому існує людське суспільство. У географії вчені поділяють простір за різними критеріями. Зокрема, польський географ С. Лещицький запропонував виділяти такі види простору [78]:

- геодезичний простір, який визначається розмірами і формою земної кулі (геоїдом);

- фізико-географічний простір, на відміну від геодезичного, диференційовано на сушу, океани, моря, які, своєю чергою, поділяються у фізико-хіміко-біологічному відношенні;

- соціально-економічний простір - це територія, на якій живе і діє людина, де зосереджені всі поселення. За розмірами він поступається фізико-географічному простору, особливо через те, що великі площі займає світовий океан. Проте, людство значно прогресує в його господарському освоєнні. Поняття соціально-економічного простору є відносним. Воно характеризує локалізацію і просторову розчленованість людської діяльності та її результатів. Зв'язок цього простору з часом здійснюється через людську діяльність. У процесі історичного розвитку соціально-економічний простір "стискається" у зв'язку з прогресом комунікацій, а час "ущільнюється" за рахунок його насичення діяльністю.

Досить цікавими є дослідження простору у психології. У психіці людини і в її психомоториці формується полімодальний (узагальнений) образ простору. Цей образ включає сукупність особливих метричних і топологічних властивостей: криволінійність, відсутність жорсткої прив'язки координат до координат зовнішнього фізичного простору, відносна байдужість до положення, переважання топології над метрикою, відсутність право-лівосторонньої симетрії. При цьому пошук і випробування майбутніх предметних дій індивід здійснює за допомогою ідеальних образів, які формуються на основі вербального спілкування за допомогою таких психічних процесів, як відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення.

Завдяки ідеальним образам індивід отримує можливість виходити за межі даного моменту, переміщатися в минуле і майбутнє, в часі і просторі як на усвідомлюваному рівні («в розумі»), так, особливо, і на несвідомому, наприклад, в сновидіннях і галюцинаціях. Предметні дії з об'єктами можуть замінюватися ідеальними психічними образами і

операціями зі значеннями цих об'єктів. Найбільшою мірою особливості психологічного простору і часу виявляються в сновидіннях - на несвідомому рівні. Результати численних досліджень показали, що однією з функцій сновидіння є емоційна стабілізація психіки індивіда. Вперше систематичне дослідження сновидінь як основний змістовної структури психологічного простору зробив основоположник психоаналізу З. Фрейд [60].

Соціальний простір розглядав П. Сорокін в контексті розробки соціальної стратифікації і соціальної мобільності. Він уявляв соціальний простір як неоднорідний і багатовимірний, в якому кожен індивід має певний соціальний стан, який постає в процесі взаємодії з іншими індивідами чи їх групами.

Найбільш інтенсивно проблема соціального простору і соціального часу почала розроблятися в науці з початку 70-х років ХХ ст. Аналіз цієї проблеми охоплює розгляд взаємодії простору і часу як форм соціального буття індивідів, співвідношення просторово-часових зв'язків у суспільстві, дослідження форм і відносин, властивих соціальній діяльності людей [26].

Соціальний простір включає просторову організацію соціальних об'єктів суспільства, які є диференційованими, розділеними і певним чином орієнтованими. Його за аналогією можна характеризувати і як форму буття соціальної матерії, в якій соціальна енергія перетворюється в конкретні форми життєдіяльності індивідів і суспільства в цілому. І в цьому плані він має певну субстанціальну реальність. Його специфічними властивостями П. Сорокін називав протяжність, впорядкованість, масштаб, інтенсивність, насиченість, щільність, певна координація соціальних процесів і явищ.

Існує й інший сучасний аспект розгляду соціального простору - як ігрової, віртуальної реальності - штучного символічного простору як сукупності значень і смислів.

Філософія, будучи ядром наукових знань, синтезує всі сфери культури і науки, виступаючи світоглядною і методологічною їх підвалиною. Саме філософія спроможна сформулювати загальнофілософське визначення категорії простору, встановити його статус і вивчити його властивості, спираючись на результати досліджень, здійснюваних різними науками.

У філософії «простір» має доволі цілісне тлумачення - це універсальна форма буття, яка теж-таки невіддільна від матерії і часу; це абстрактне поняття, що виражає існування взаємозв'язку між речами, а також порядок їхнього розміщення одна відносно одної; це протяжність, яка включає об'єкти, суб'єкти та події, як базова ознака матеріальності речей: форма існування матерії, що фіксує порядок їх розташування - структурність.

1.3. Простір з точки зору юриспруденції

Поняття «простір» часто використовується у юридичній науковій літературі (європейський простір, правовий простір, нормативний простір, державний простір, освітній простір і т.д.), хоча досі не стало ще предметом ґрунтовних теоретико-правових досліджень. Потреба ж всебічного аналізу цього концепту є очевидною, адже вивчаючи правові явища, ми зустрічаємо ряд факторів, які прив'язують право до простору. Однак, поняття простір у юридичних науках, як небезпідставно зазначає В.М. Кравчук, допоки найбільше застосовується у невиправдано обмеженому значенні:

- 1) лише як одна із властивостей позитивного права;
- 2) як географічний простір – територія держави. Іншими словами, поняття простору вживається майже в буквальному його значенні - як фізична характеристика реальності.

Перший - типовий підхід, за якого визначення правового простору обмежується встановленням факторів дії права в просторі. Проте, завдяки дії права в просторі, останній набуває особливого іманентного предикату. Ці фактори обмежують дію права, формулюючи у відведеному просторі специфічне соціальне середовище, в межах котрого, окрім законів фізики, діє позитивне право.

Відповідно до напрацьованих теоретичних стандартів, кожний нормативно-правовий акт (конституція, закон, указ, постанова, розпорядження тощо) повинен мати певні критерії дії, такими критеріями виступають дія нормативно-правового акту у часі, у просторі та за колом осіб. Дія нормативних актів держави у просторі характеризується розповсюдженням їх впливу на певну територію [73, с.225]: державу в цілому; територію адміністративної одиниці; територію підприємства, установи, організації.

Дія нормативно-правового акту в просторі може бути територіальною і екстериторіальною.

Так, нормативно-правові акти України поширюються на територію всієї країни, що обумовлюється її державним суверенітетом, тобто законодавство діє в межах території, до якої відноситься:

- суходільний простір - земна територія;
- водний простір - внутрішні води всередині державних кордонів і територіальні води в межах 12 морських миль;
- повітряний простір над державними межами - на висоті до 110 кілометрів (верхня висотна межа повітряного простору міжнародним правом остаточно не встановлена, проте зазвичай вважається, що висотна межа повітряного простору складає близько 100-110 км від поверхні Землі, тобто найменшу стійку висоту орбіти штучних супутників Землі);
- надра та континентальний шельф.

Екстериторіальна дія нормативно-правового акту завжди регулюється міжнародними договорами і передбачає розповсюдження законодавства відповідної держави за межами її території. Вона відома як право екстериторіальності держав - порядок, за яким установи, що розташовані на території іншої держави, або фізичні особи, які перебувають за кордоном, розглядаються як такі, що знаходяться на власній території і підвладні законам і юрисдикції власної держави, та поширюється на:

- космічні об'єкти під прапором і гербом держави;
- трубопроводи;
- підводні кабелі та нафтові морські вишки;
- повітряні, військові та торговельні судна у відкритому морі, які ходять під державним прапором;
- території дипломатичних представництв і консульств за кордоном.

Правом екстериторіальності користуються військові кораблі та літаки, що з дозволу певної держави знаходяться на її території, але вважаються частиною території іншої держави.

Фактори дії права, які притаманні правовідносинам у правовому середовищі дозволяють більш ґрунтовно дослідити сутність поняття правового простору.

Другий підхід, за яким поняття простір сприймається як територія держави, акцентує на одній з основних ознак держави.

Порівняно з первісним суспільством держава є організацією територіальною, яка існує тільки у певних територіальних межах. Сама територія не утворює держави, вона лише створює простір, у якому держава поширює свою владу на населення, що проживає в ній [73, с.44, 48]. Територія держави визначається кордонами, які можуть бути сухопутними, морськими та повітряними. У межах своїх кордонів держава має суверенітет і територіальне верховенство. Саме в межах

державних кордонів територіально поєднані всі владні структури держави та органи управління, завдяки чому забезпечується цілісність територіальної організації продуктивних сил і суспільства.

Державна територія, за найбільш поширеним визначенням, - це частина земної кулі (поверхні), що належить певній державі на законних підставах, у межах якої вона здійснює суверенітет, який виражається у самостійності, повноті, єдності і верховенстві державної влади всередині держави, а також незалежності і рівноправності країни у зовнішніх відносинах. Державна територія визначає просторову межу державної влади.

Державна територія є матеріальною базою існування відповідної держави. Територія є певною просторовою ємністю, яка утримує на собі всі об'єкти держави: від природно-ресурсних до людських домівок. Та й саме зародження держави ймовірно лише після відокремлення конкретної території, що є доволі складним процесом. У межах території держави найрізноманітніші об'єкти неминуче єднаються і починають діяти як цілісний організм.

Правовий режим державних територій визначається насамперед національним (внутрішнім) законодавством, а також двосторонніми чи багатосторонніми договорами (щодо державного кордону, визначення прикордонного режиму і т. д.). З позицій міжнародного права, найважливішими властивостями території держави, або державної території, є її цілісність і недоторканність. Це засадничий принцип мирного співіснування народів і держав на міжнародній арені. Міжнародна спільнота визнала недопустимість використання війни як засобу вирішення територіальних суперечок. Держава, територію якої прагне загарбати інша держава (держави), має законне право на її захист усіма можливими засобами. Вона може розраховувати на моральну, матеріальну й правову підтримку світового співтовариства.

Таким чином, цих два взаємообумовлені підходи, що відображають стандартні просторові характеристики права і держави, є в чомусь стереотипними і найбільш застосовуваними сьогодні у юриспруденції. Однак, сучасна українська правова реальність переживає значну трансформацію, коли є необхідність у виробленні нових концепцій, які б відповідали новому часу. Юриспруденція, напрацювавши власний методологічний потенціал та понятійно-категоріальний апарат, знову звертається до філософського осмислення і аналізу своїх здобутків. З цього приводу Чеснов І.Л. підкреслив: «принципово новий тип праворозуміння необхідно шукати в іншій площині», під «іншою площиною» маючи на увазі новітні філософські течії, що дають можливість більш адекватно, ніж традиційні школи права відтворити картину правової реальності [67, с. 7-14]. Тому не дивно, що сучасні науковці намагаються знайти новітні напрямки розвитку юриспруденції поза традиційними межами, залучаючи до досягнення права знання, вироблені іншими науками. «На допомогу» юристам приходять філософія постмодерну, феноменологія в різних її видах, герменевтика, синергетика, семіотика, антропологія, геополітика і навіть математика та фізика.

Серед актуальних проблем юриспруденції, які варто розглядати, виходячи із звичних рамок і шукаючи нових інтерпретацій, на наш погляд, є дослідження простору як форми дії права, розвитку правових явищ. Пізнання просторової форми процесів у правовій системі дає можливість глибше осягнути проблеми правової дійсності. При цьому постає потреба концептуалізації поняття «правовий простір», що органічно пов'язаний з процесом існування відповідних суб'єктів права, відбиває реалії їх розвитку і життєдіяльності.

«Простір» - це особлива функціональна категорія юридичної теорії і практики. Відображає виникнення, виявлення і межі будь-якої правової дії, процесу, норми, стану, події. Так, Є. Зінков вказує, що у просторі

регулюються правовідносини - специфічна форма соціального взаємопроникнення суб'єктів і об'єктів права з метою реалізації законних інтересів і досягнення того, що передбачено джерелом чинного права [14]. А в свою чергу, «просторові відносини» - це дефініція, яка виражає взаємодію між тривалістю і послідовністю правових процесів і подій.

Вказані просторові параметри взаємодіють з правовими відносинами в процесі врегулювання поведінки індивідів в соціумі. В цьому випадку простір забезпечує право, стабілізує його або обмежує. Просторові межі, встановлені законом, можуть з часом відживати і бути замінені на більш прогресивні. Вони також одночасно утворюють певний визначений поріг, за яким починають розвиватися правовідносини.

Ганцева Л.М. теж відзначає першочергову необхідність формування терміну «простір» в правовій сфері, вказуючи на те, що простір матеріального і соціального світу є об'єктивна реальність, існує поза людиною і не залежить від окремих суб'єктів права. Однак об'єктивна складова поняття «простір» в процесі зіткнення з індивідом і його свідомістю заломлюється і перетворюється в суб'єктивну. Суб'єктивна і об'єктивна, взаємодіючи між собою, породжують правову свідомість. А остання, в свою чергу - правову культуру, впливаючи в цілому на правову матерію, або іншими словами норми права і суспільно-правове життя суспільства і держави [96].

Таким чином, незважаючи на досить об'ємне уявлення про «простір», в правовій науці ще не відбувся його детальний науковий аналіз, хоча вже намітилися напрямки такого аналізу і проводяться дослідження, спрямовані на вироблення новітньої і цілісної концепції правового простору.

Висновки до першого розділу

Узагальнюючи отримані результати за розділом першим, можна зробити наступні висновки.

1. Наукові методи, підходи, визначальні напрямки, установки і складають методологічну основу будь-якого дослідження, формують своєрідний інструментарій наукового пізнання. Методологія наукового дослідження має врахувати вплив методологічних інновацій, характерних для загального розвитку правової науки, а також те, що обрана методологічна основа має відповідати конкретиці дослідницької роботи, категоріального апарату.

Для дослідження обраної теми магістерської роботи використовувався комплексний підхід, з максимальним застосуванням досить широкого діапазону теоретичних та емпіричних методів та методологічних принципів наукового пошуку, які відповідають меті й завданням наукового дослідження. В ході вирішення поставлених завдань важливими були принципи діалектики, обґрунтованості, об'єктивності, системності, методи аналізу, синтезу, порівняння, абстрагування та конкретизації, узагальнення, аналогії та моделювання тощо.

2. Простір – слово, що використовується в численних складних термінах в таких науках, як філософія, математика і фізика, а останнім часом і в соціальних науках, й зокрема в юриспруденції.

На сьогоднішні день розроблено дві основних концепції до визначення простору як філософської категорії:

- субстанційна концепція, яка розглядає простір як специфічну сутність, що існує незалежно від матеріальних об'єктів, за якою вважається, що коли усі матеріальні об'єкти зникли б, то простір, як і час, залишилися б;

- релятивістська концепція, за якою простір – це своєрідні відносини між об'єктами і процесами, і поза ним зв'язки не існують, тож-бо разом з матеріальними об'єктами зник би і простір.

У філософії «простір» має доволі цілісне тлумачення - це універсальна форма буття матерії, яка невіддільна від часу; це абстрактне поняття, що виражає існування взаємозв'язку між речами, а також порядок їхнього розміщення одна відносно одної; це протяжність, яка включає об'єкти, суб'єкти та події, як базова ознака матеріальності речей: форма існування матерії, що фіксує порядок їх розташування - структурність.

3. У юриспруденції поняття простір використовується для позначення однієї з властивостей позитивного права – діяти у просторі; а також для позначення території держави як однієї з основних ознак держави, адже державна територія визначає просторову межу державної влади. Цих два взаємообумовлені підходи, що відображають стандартні просторові характеристики права і держави, є в чомусь стереотипними і найбільш застосовуваними сьогодні у юриспруденції.

4. Сучасна українська правова реальність переживає значну трансформацію, коли назріла необхідність вийти із звичних рамок і шукати нових інтерпретацій, в тому числі при характеристиці просторових аспектів функціонування держави і права.

РОЗДІЛ 2.

ПРОСТОРОВЕ БУТТЯ ДЕРЖАВИ: ПРАВОВИЙ ДИСКУРС

2.1. Державний простір як традиційне поняття державознавства

Дослідження просторових характеристик держави доцільно розпочинати з висвітлення традиційного сприйняття поняття державний простір.

Як вже зазначалося, у сучасному державознавстві найчастіше простір держави обмежується характеристикою території держави, її територіального устрою. Теорія держави і права називає територію однією з основних ознак держави поряд із постійним населенням, державним апаратом і здатністю зав'язувати стосунки з іноземними державами [50]. Підтверджують це положення Конвенції про права й обов'язки держав, підписаної 26 грудня 1933 р. у Монтевідео на VII Міжнародній конференції Американських держав. Ця конвенція називає чотири ознаки, якими повинна володіти держава як суб'єкт міжнародного права: а) постійне населення; б) певна територія; в) уряд; г) здатність зав'язувати стосунки з іншими державами. Ця Конвенція є юридично обов'язковою тільки для держав Північної й Південної Америки, що її підписали, однак, на неї посилаються й інші держави, які не підписали її.

Територія як елемент держави характеризувалася у працях класиків юриспруденції: М.М. Алексєєва, В.М. Гессена, Л. Дюгі, Г. Еллінека, Ф.Ф. Кокошкіна, Ф.В. Тарановського, Б.М. Чичеріна й ін. Територія є просторова підстава будь-якої держави, є невідчужуваним елементом «особистості», «образу» держави і її місцезрозвитку.

Говорячи про державний простір або територію як ознаку держави, варто зауважити, що на відміну від первіснообщинного ладу, де

суспільна влада поширювалась на людей за кровною спорідненістю, залежно від їх приналежності до того чи іншого роду, фратрії, племені чи союзу племен, за державного ладу державна влада розповсюджується на них залежно від території їх проживання. Тому територію і розглядають як одну з ознак держави.

Територія держави - своєрідна матеріальна основа, без якої вона не може існувати. Це природна (а не будь-яка інша, зокрема суспільна) умова існування та функціонування держави. Територія сучасної держави є об'єктом публічно-правових відносин, просторовою межею державної влади й не може розглядатися як об'єкт приватної власності.

Під територією держави слід розуміти як простір, у межах якого здійснюється державна влада, реалізується державний суверенітет, так і інші пов'язані з територією об'єкти. У зв'язку з цим складовими частинами території держави є суша в межах кордонів, води (внутрішні і територіальні) та повітряний простір, що знаходиться над сушею і водами. Державі належать також і надра, розміщені під сухопутною і водною територіями. До складу державної території входять і екстериторіальні елементи: судна, літаки, космічні кораблі та станції, що діють під прапором даної держави, та інші об'єкти, що належать державі, але перебувають поза межами власне її території, території посольств, генеральних консульств, дипломатичних місій і представництв певної держави, на які поширюється її суверенітет.

В ст. 2 Конституції України передбачено поширення суверенітету України на усю її територію, обмежену існуючим кордоном, в ст. 13 закріплюється суверенітет України над землею, надрами, атмосферним повітрям водними та іншими природними ресурсами, котрі знаходяться в зазначених кордоном межах [1]. Відповідно до статті 13 Конституції України, ст. 324 Цивільного кодексу України, закріплюється вичерпний перелік природних об'єктів права власності Українського народу, що собою становлять правовий простір України. Зокрема, в межах території

України до них належать: а) земля; б) надра землі; в) атмосферне повітря; г) водні та інші природні ресурси. За межами України до таких об'єктів віднесені природні ресурси континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, на які поширюється юрисдикція України як самостійної суверенної держави.

Таким чином, територія держави – це:

1. *Суходільна територія держави* - її площа на земній поверхні, не вкрита водою морів та озер, а також острови й архіпелаги у відкритому морі, які належать цій державі, їй підпорядковані також усі земні глибини (надра) від поверхні й до технічно доступної глибини.

Державі належить й континентальний шельф, який визначається за трьома ознаками: 1) прилягання до державної території; 2) глибина до 200 м; 3) технічна доступність ресурсів. Згідно з Конвенцією ООН з морського права, кордони континентального шельфу не можуть бути далі як на відстані 350 миль від берега чи на відстані 100 миль від ізобати¹ в 2500 м. Країни мають право лише на розвідку й експлуатацію шельфу, але не мають суверенних прав на відповідну акваторію [78].

2. *Акваторія держави* - охоплює всі води внутрішніх річок та озер, заток і проток, якщо ширина останніх не перевищує 24 морські милі (одна морська миля дорівнює 1,853 км). Наприклад, Туреччині належать морські протоки Босфор і Дарданелли, які з'єднують між собою Чорне та Середземне моря. До акваторії держави також належать води заток, лиманів, бухт, які історично належать тій чи іншій країні, наприклад Бузький чи Дніпровський лимани України. До акваторії (території) держави не включаються територіальні води, які знаходяться на відстані 12 миль від морського узбережжя (лінії відпливу). Однак ця акваторія перебуває під повною юрисдикцією держави, до території якої

¹ Ізобата (англ. isobathes, isobathic curves, submarine control lines) — ізолінія на топографічному плані або карті, що з'єднує точки однакової глибини водойм (океанів, морів, озер, річок тощо).

вона прилягає. Крім того, державі належить і вся товща води територіальних вод та надра під їх дном.

У визначених межах власної території та акваторії держава має виключне право на видобування корисних копалин з надр, товщі води, а також тих, що залягають на морському чи озерному дні.

До складу території держави входять територіальні води. Більшість приморських держав мають територіальні води на відстані від 3 до 12 миль від берега. Після другої світової війни 22 країни, у тому числі латиноамериканські, оголосили встановлення 200-мильної зони територіальних вод. У межах 200-мильних узбережних зон обсяг юрисдикції держави зводиться до мінімуму.

3. *Повітряний простір держав* - це розташований над її територією та акваторією шар атмосфери (тропосфера, стратосфера й прилегла частина космічного простору). Польоти повітряних об'єктів інших держав над власною територією кожна країна дозволяє спеціальними міжнародними договорами. Держава має право захищати свій повітряний простір у випадку його порушення всіма доступними їй засобами.

Основними просторовими характеристиками території держави є її розміри, конфігурація території та географічне положення, що має важливий вплив на значимість держави на політичній карті світу. Чим більша територія, тим значніші ресурсні можливості для розвитку країни. Водночас, якщо ця велика територія розміщена в екстремальних для життя людей і ведення господарства природних умовах, переваги нівелюються.

Велике значення має компактність та нерозірваність території держави. Так, територія США складається з трьох несуміжних між собою територій, які значно віддалені одна від одної. Існують і дуже витягнуті держави, наприклад Чилі, чи держави зі складною

конфігурацією (Хорватія). Значною розірваністю території відрізняються держави, які розміщені на архіпелагах (Філіппіни, Індонезія тощо).

Об'єктивно встановлюючи просторові межі здійснення державної влади, територія закономірно асоціюється з могутністю і величиною держави, або з її слабкістю і вразливістю. Але територія - не просто особливого роду простір. Приміром, С.М. Бабурін слушно вказує, що для неї характерні не тільки специфічні просторові критерії, але і багато інших характеристик [94, с.15]:

- 1) розміри, тобто загальна площа;
- 2) протяжність з півночі на південь і зі сходу на захід;
- 3) компактність, тобто сконцентрованість в єдине ціле;
- 4) географічне положення на карті світу, в тому числі наявність річок та виходу до моря;
- 5) населеність (чисельність і щільність населення, його розподіл по окремих ділянках території);
- 6) кліматичні умови, на які впливають наближеність до екватора або до одного з полюсів Землі, до морів чи інших великих водойм, перебування в глибині або на краю континенту;
- 7) особливості ландшафту (гори або низовини, болота або пустелі);
- 8) характер надр та ступінь їх розробки (наявність корисних копалин, їх доступність для розробки);
- 9) характер кордонів (юридично оформлені або фактично існуючі, природні або довільні, надійно укріплені або незахищені);
- 10) характер суміжних територій (державні або міжнародні, з миролюбними або агресивними політичними режимами);
- 11) час існування.

Як бачимо, деякі параметри мають позапросторовий характер. Не випадково головним показником території, що дозволяє розрізнити її види, був і залишається існуючий на ній правовий режим (або механізм здійснення державної влади).

Кожна держава володіє на своїй території усією повнотою влади та виключає будь-яке втручання у справи «свого» суспільства іноземних держав. У правових системах різних країн, а також у міжнародному праві загально визнаними є принципи територіального верховенства, територіальної цілісності та недоторканності як складові аспекти державності.

Вітчизняні та зарубіжні автори, визнаючи та розвиваючи дані принципи, тим не менш, іноді по-різному розуміють та інтерпретують їхній зміст, так само як і зміст самого поняття «територія». Ці розбіжності багато в чому зумовлені концептуальними (теоретичними), ідеологічними та/або соціально-політичними аспектами, що формують світогляд та переконання (а відповідно і побудови) певних мислителів та політичних діячів.

Зокрема, Г. Кельзен визначає територію держави як «територіальну сферу розповсюдження національного правового порядку» та розглядає її у двох розуміннях - вузькому та широкому. Під територією у вузькому розумінні автор розуміє «простір, у межах якого лише одна держава, а саме та, якій належить ця територія, уповноважується видавати загальнообов'язкові акти» [15]. У той же час схожа діяльність інших держав на цій території повністю виключається. Територія держави в широкому розумінні включає в себе поряд з територією у вузькому розумінні також простір, де на рівних підставах можуть діяти водночас декілька держав. До такої відноситься, зокрема, водний простір, що має статус відкритого моря. На цьому просторі кожна держава має право на вільне плавання своїх суден під національним прапором. На кожному з суден діють закони власної держави. До території держави в широкому розумінні відносяться також території, що не належать жодній з держав. Їхній правовий статус аналогічний статусу відкритого моря.

Бачимо, що погляди Г. Кельзена певним чином розбігаються з традиційним у вітчизняній науці тлумаченням поняття «територія».

У кожної держави є право та обов'язок на захист своєї території та своїх громадян, що проживають на даній території. Територіальний поділ населення та розповсюдження державної влади лише на населення певної території неминуче призведе до адміністративно-територіального поділу. Вся територія держав поділяється на адміністративно-територіальні одиниці. Їхнє завдання та функції - організація державної влади та управління на території, яку вони займають. Тому адміністративно-територіальний поділ території можна віднести до ознак держави.

Про адміністративно-територіальний поділ, як ознаку держави, одним із перших вказав Ф. Енгельс у своїй праці «Происхождение семьи, частной собственности и государства». Говорячи про поділ населення на адміністративно-територіальні одиниці, він зазначав, що ця ознака відрізняє державу від додержавних форм організації суспільного життя, яким притаманна родова або племінна організація населення країни [79].

У літературі вказують про наявність двох основних аспектів політико-територіального устрою: а) поділ території держави на структурні елементи (області, райони, провінції, краї, округи, штати і т.д.) й організацію в них державного управління; б) взаємини між центральною й місцевою державною владою.

Політико-територіальний устрій відіграє роль механізму, за допомогою якого державна влада одержує просторовий розподіл. При цьому за основу такого розподілу, що, безсумнівно, має політичний характер, можуть прийматися економічні, історичні, етнічні, географічні й інші особливості території. Основними сучасними моделями політико-територіального устрою держави є: 1) унітарна держава, слабко або сильно деконцентрована й децентралізована; 2) федеративна держава й федеровані держави (суб'єкти федерації); 3) конфедерація; 4) міжнародні організації світового й регіонального масштабу з низькою або високою мірою інтеграції.

Зі всього вищесказаного, зрозуміло, що поняття «територія держави» тісно пов'язане з межовими аспектами території, тобто з кордонами (точніше - державними кордонами). Зазвичай державні кордони визначають як «офіційно визначену межу, що окреслює територію, на яку тільки й поширюється влада конкретної держави».

Державні кордони - це ще одна просторова ознака держави, яка пов'язана безпосередньо з територіальною ознакою і без останньої не мислиться. При цьому державні кордони як ознака держави пов'язані з іншими (зокрема, змістовно-публічними) ознаками держави. У першу чергу сказане стосується державного суверенітету. Невипадково в багатьох виданнях знаходимо таке визначення державних кордонів: «Кордон державний - лінія поділу між територіями, територіями держав, межа. Державний кордон є чітка лінія та вертикальна площина, що проходить по цій лінії, які визначають межі державної території (суші, вод, надр та повітряного простору), тобто просторову межу дії державного суверенітету [93]»; «лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі державної території - суші, вод, надр, повітряного простору, які встановлюються за взаємною згодою між державами шляхом делімітації і демаркації, що юридично закріплюється в системі міжнародних договорів про державний кордон».

Виходячи з аналізу вказаних дефініцій, робимо висновок, що для того, щоб дати чіткіше розуміння просторовій характеристиці держави, ми змушені звернутись до поняття суверенітет (державний суверенітет).

Суверенітет держави - це властивість держави самостійно і незалежно від влади інших держав здійснювати свої функції на своїй території і за її межами, в міжнародному спілкуванні [71].

Суверенітет держави проявляється у верховенстві державної влади, в її єдності та незалежності. У буквальному сенсі слово «суверенітет», що походить від латинського слова *supranitas* (від *supra* - вище), означає ту властивість влади, завдяки якій вона є вищою, тобто її верховенство.

Верховенство державної влади виявляється в тому, що вона визначає весь лад правових відносин у державі, встановлює загальний правопорядок, правоздатність, права та обов'язки, повноваження державних органів, громадських об'єднань, посадових осіб і громадян. Яскравим проявом верховенства державної влади є верховенство на всій території держави конституції, законів й інших нормативно-правових актів, що ухвалюються вищими органами державної влади.

Отже, верховенство державної влади - це такий її стан, за якого над нею не стоїть і не може стояти ніяка інша влада. Однак верховенство влади не означає її необмеженість. У конституційній державі влада завжди обмежена правом.

Верховенство державної влади робить її єдиною політичною владою, виключаючи тим самим можливість існування поряд з суверенною державною владою будь-якої іншої політичної влади.

Єдність державної влади виражається в наявності єдиного органу або системи органів, що становлять у своїй сукупності вищу державну владу. Юридичні ознаки єдності державної влади полягають в тому, що сукупна компетенція системи органів, що утворюють державну владу, охоплює всі повноваження, необхідні для здійснення функцій держави, а різні органи, що належать до цієї системи, не можуть встановлювати одним і тим же суб'єктам за одних і тих же обставин взаємовиключні правила поведінки.

Важливою якістю суверенної державної влади є її незалежність. Незалежність державної влади означає самостійність держави у відносинах з іншими державами. Суверенітет, по суті, є основною ознакою державного простору, адже визначає верховенство, єдність та недоторканність державної влади, її рівноправність та незалежність у відносинах з іншими державами.

У сучасному державознавстві варто звернути увагу на населення як на один з ключових елементів просторового буття держави. Державу

створює народ, який виступає джерелом її влади, тому й суверенітет держави єдиний.

Якісною ознакою населення як такого є свобода особистості. При цьому, приналежність до держави є примусовою. У цьому відмінність населення як ознаки держави від різних союзів, об'єднаних за принципом самовизначення. Співвідношення між свободою і примусовістю визначається типом політичного режиму в державі. Населення є керованою системою і виступає як об'єкт державного устрою. Відповідно до цього, держава призначена для управління всіма соціальними процесами у суспільстві.

Таким чином, підводячи підсумок, акцентуємо, що традиційно поняття «простір» і «територія» часто вживаються в однаковому значенні, хоча, звичайно, не є взаємозамінними синонімами. Поняття «територія» відрізняється від поняття «простір» своєю конкретністю, окресленістю певними координатами [22, с. 16]. Термін «територія» вживається, як правило, для позначення обмеженої частини твердої поверхні земної суші з притаманними їй природними, а також створеними внаслідок людської діяльності (антропогенними) властивостями і ресурсами, яка характеризується певною єдністю, зокрема природною чи суспільною. Вона визначається такими параметрами: протяжністю (площею); особливостями географічного розташування; визначенням типом (типами) природного ландшафту; ступенем господарського освоєння; здатністю виконувати роль «просторової основи діяльності суспільства».

Концепт «територія» у працях класиків юриспруденції трактується як територіальна основа будь-якої держави, невідчужуваний елемент “особистості” держави та місце її розвитку. Класично територія сприймається як невід’ємний атрибут держави як на теоретико-юридичному, так і на законодавчому рівні: сучасна держава не мислиться без території.

До просторових ознак держави можна віднести, в першу чергу, територію; адміністративно-територіальний поділ, кордони, суверенітет, населення. При цьому, просторові ознаки кожної конкретної держави мають історичний характер, що виявляється, зокрема, в тому, що вони формуються поступово та конкретний їх прояв змінюється з часом (кордони можуть розширюватись або звужуватись; склад населення природнім шляхом постійно змінюється тощо).

2.2. Державний простір: сучасний підхід до визначення поняття

Тенденції розвитку сучасної держави актуалізують просторові дослідження у сфері державознавства. Важливими ці розробки є і для становлення української державності як у її внутрішньодержавній просторовій визначеності (центральної і периферійної), так і у геополітичній та стратегічній визначеності відносно інших державних просторів.

У сучасній юридичній науковій літературі є достатньо досліджень, присвячених окремим аспектам просторового буття держави, серед яких розробка поняття державної території, особливостей адміністративно-територіального устрою, способів зміни державної території тощо. Однак, просторовій проблематиці існування держави в загальнотеоретичному аспекті присвячено обмаль праць. Однією із таких, де автор намагався відійти від традиційного, суто юридичного вивчення проблем державної території, а звернувся до політологічного й геополітичного знання у дослідженні державного простору, є дисертаційна робота «Просторове буття сучасної держави» І.В. Долматова, успішно захищена у 2009 році [98]. Дослідник цілком слушно підкреслює, що сьогодні неможливо розкрити природу держави і

дати її просторову характеристику, обмежуючись характеристикою тільки тієї території, на якій вона розташована.

З погляду сучасного підходу розглядати державне життя ізольовано від геополітичного положення далі не можна, що означає необхідність використання геополітичних розробок проблематики простору й території.

У сучасних політологічних розвідках використовується поняття «простір політичних подій», оскільки політичний порядок передбачає просторове розміщення. За аналогією можна погодитися з існуванням простору державних подій (державний простір), що дає можливість виділити не тільки територіальне відокремлення держави, але й її взаємозв'язки з іншими державами, її інтереси на інших територіях і в інших державах.

Долматов І.В. стверджує, що поняття «державний простір» повинно відображати існування державних подій як на території держави, так і за її межами.

Очевидним цей висновок вважає В.М. Кравчук, наводячи в якості прикладу історичний факт, що Державний центр Української Народної Республіки функціонував і в екзилі – органи державної влади внаслідок більшовицької окупації території УНР перебували спочатку частково (кінець 1919 року), а з кінця 1920 року цілком - поза межами УНР, на території Польщі в Тарнові (деякі установи в Ченстохові); згодом державні установи діяли в містах Варшава, Париж, Прага, Ваймар, Кісінген, Мюнхен, Філадельфія. Десята Надзвичайна сесія УНРади в екзилі визнала правонаступницею УНР державу Україна і ухвалила рішення про передачу повноважень та атрибутів державної влади новообраному Президентові України. І вже 22 серпня 1992 р. Президент УНР в екзилі Микола Плав'юк передав грамоту Державного центру УНР Президентові України Леоніду Кравчуку [25, с. 210].

Державний простір може бути розглянутий, по-перше, з позицій регіонознавства, як комплексного наукового напрямку, що досліджує просторову організацію системи влади в державі, тобто політико-територіальні й адміністративно-територіальні структури усередині держави, а також територіальні одиниці особливого статусу, територіальну систему органів державної влади, організацію місцевих органів державної влади й місцевого самоврядування, територіальну ієрархію і т.п.;

по-друге, з позицій геополітики, як комплексного наукового напрямку, що досліджує просторову взаємодію держав і міждержавних утворень у призмі цивілізацій, культур, етносів та інших явищ, які визначають генезис і динаміку державного життя.

Отож, геополітичний підхід дозволяє розглядати державний простір з іншого, більш глибокого ракурсу. Геополітика наголошує про залежність людини і держави від простору - це основна її теза.

Термін «геополітика» був вперше введений в обіг шведським державознавцем, професором університету Р. Челленом. Але вже до цього розвиток політичної географії призвів до осмислення її основних засад. Ф. Ратцель, розглядаючи державу як організм, пов'язаний з ґрунтом, прокладаючи шлях до просторової технології державної влади, зробив фундаментальний висновок: «У відповідності зі своєю природою, держави розвиваються в суперництві зі своїми сусідами, в більшості випадків за володіння територіями». Книга Ф. Ратцеля, опублікована в 1901 р, називалася «Життєвий простір». У 50-ті роки ХХ ст. генерал Г. Гудеріан, аналізуючи положення Німеччини і всього Західного блоку, вивів поняття «вирішального простору» як території зосередження збройних сил, достатніх для безпеки Західного світу. Причому вибір вирішального простору, підкреслював Г. Гудеріан, за своїм характером визначається не тільки військовими міркуваннями, «політичні і

економічні чинники відіграють тут велику, а нерідко і домінуючу роль» [94, с. 56].

Геополітика є обумовленість політики держав географічними факторами, такими, як територія, географічне положення, клімат, корисні копалини та ін. Предметом дослідження геополітики стають процеси, що демонструють втілення влади (сили) в просторі, а саме процеси її поділу, перерозподілу і динаміки [94, с. 59]. І це з урахуванням того, що влада завжди належить тому, хто визначає політичну реальність і нав'язує свою картину світу.

Геополітика оперує поняттям «політичний простір», яке тлумачиться у:

- вузькому розумінні — як синтез рельєфу й політики; прошарок, в якому географічна та політична структури певної країни накладаються, а ландшафт набуває політичного значення; внутрішньополітичний вимір глобальної геополітичної конфігурації;

- широкому розумінні — як вся сфера політики, розглянута під структурно-статичним кутом зору. Простір формується розподілом об'єктів, тобто взаємним розташуванням фізичних мас; географічний простір — взаємним розташуванням (розподілом) геологічних масивів; політичний простір — взаємним розташуванням обсягів владно-силових ресурсів (полюсів владно-силової конфігурації), тобто структурою розподілу влади. Політична сфера має свою внутрішню будову — структурну й статичну — і саме ця внутрішня будова може (досить умовно) йменуватися політичним простором. Тут також маємо одне з можливих розрізень між політичною динамікою, яка формує політичний час, і політичною статикою, яка формує політичний простір, здійснене структурно-функціональним чином. Загалом, С. Кононенко вважає, що «політичний простір», в його широкому розумінні, є більше метафорою, ніж категорією. Натомість, «політичний простір», в його

вужькому розумінні, є частиною концептуального апарату геополітики [19, с. 38-39].

Значення геополітики для існування держави полягає в тому, що за її допомогою виділяються і аналізуються у єдності географічні, історичні, політичні й інші фактори, що впливають на стратегічний потенціал держави.

Фіксація меж державної території не є підставою ототожнювати кордон держави із рамками її правового простору, оскільки державний простір виступає як компетенція держави у категорії певних подій. Це відбувається по відношенню до всіх суб'єктів, які перебувають у відносинах із суверенною державою та підлягають її національній юрисдикції. Така співпраця з метою забезпечення своїх інтересів за допомогою юрисдикції становить обґрунтування принципу екстериторіальності в теорії держави та права.

Таким чином, можливість двоякого розгляду просторових аспектів держави і її кордонів – через категорії традиційного державознавства й геополітики – дозволяє об'єднати два цих підходи. Зважаючи на це, можна підсумувати, що державна територія жорстко фіксована її державними кордонами, однак її державний простір перебуває у русі і є динамічною характеристикою просторового буття держави. Державний простір у такий спосіб визначається не тільки державною територією, але й усією сукупністю державних подій, що розгортаються у відносинах із сусідніми державами з їхніми економічними, політичними і культурними інтересами, а також транснаціональними корпораціями, міжнародними й регіональними організаціями й іншими суб'єктами, що будують свої відносини із сучасною Україною.

Розвиваючи поняття територіальної компетенції можна стверджувати про існування особливого правового простору в межах простору держави через видання особливих нормативно-правових актів, дія яких локалізується на чітко визначеній території.

Виходячи з цього, найбільш логічно визначити правовий простір держави як окреслений кордонами держави простір, що характеризується єдністю правового регулювання соціально-політичних, господарських, фінансових та інших відносин на всій території держави, а також простір державних подій, що розгортаються у відносинах з прикордонними та іншими державами, в яких є спільні економічні, політичні й культурні інтереси, а також транснаціональними, міжнародними й регіональними організаціями, з якими вибудовуються державні відносини.

У межах правового простору держави встановлюються єдині стандарти в гуманітарній, політичній, соціально-економічній та інформаційній сферах, забезпечується єдність правового регулювання суспільних відносин, діє уніфіковане законодавство, існує консолідована правова система. Правовий простір держави, таким чином, обумовлюється властивостями національної правової системи, єдністю державної влади та економічного простору країни.

Як напрямок, який в подальшому можна розробляти, досліджуючи і розширюючи просторову проблематику в сучасному державознавстві, можна відзначити територіальну свідомість і територіальну ідентичність, які дають можливість більш повно представити статику й динаміку сучасної держави, погодити її розвиток з конкретними територіями й народами, цілеспрямовано використовувати територіальну свідомість і територіальну ідентичність для забезпечення стабільності держави.

2.3. Державний простір в умовах глобалізації

Сьогодні в системі державного управління різних країн світу відбуваються глибокі зміни. Кожна людина відчуває вплив глобалізаційних та інтеграційних процесів, універсальних тенденцій,

уніфікованих стандартів в економіці, праві, політиці та інших сферах соціальної реальності. Термін глобалізація став надзвичайно популярним у працях представників найрізноманітніших наукових напрямків.

Глобалізацією називають процес всесвітньої економічної, політичної, культурної та релігійної інтеграції та уніфікації [72]. Походження самого слова «глобалізація» вказує на те, що провідну роль в даному процесі відіграє бурхливе зростання міжнародної торгівлі, що відбувається на тих чи інших історичних етапах. Вперше слово «глобалізація» (в значенні «інтенсивна міжнародна торгівля») вживав Карл Маркс. Глобалізація є характерною рисою процесів зміни структури світового господарства, що розуміється як сукупність національних господарств, пов'язаних один з одним системою міжнародного поділу праці, економічних і політичних відносин. На цій базі відбувається руйнування національного суверенітету держав, що були головними дійовими особами міжнародних відносин протягом багатьох століть. Процес глобалізації є наслідок еволюції державно оформлених ринкових систем.

Основним наслідком цього є світовий поділ праці, міграція (і, як правило, концентрація) в масштабах всієї планети капіталу, робочої сили, виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних і технологічних процесів, а також зближення і злиття культур різних країн. Це об'єктивний процес, який носить системний характер, тобто охоплює всі сфери життя суспільства. В результаті глобалізації світ стає більш пов'язаним і більш залежним від усіх його суб'єктів. Відбувається як збільшення кількості спільних для групи держав проблем, так і розширення числа і типів суб'єктів, що інтегруються [72].

Погляди на витоки глобалізації є дискусійними. Історики розглядають цей процес як один з етапів розвитку капіталізму. Політологи наголошують на поширенні демократичних цінностей та міжнародних правозахисних організацій. Культурологи пов'язують прояв

глобалізації з вестернізацією культури, включаючи американську економічну експансію.

Глобалізація веде до централізації суб'єктів управління (централізації влади). У політиці глобалізація полягає в ослабленні національних держав і сприяє зміні та скороченню їх суверенітету. З одного боку, це відбувається через те, що сучасні держави делегують все більше повноважень впливовим міжнародним організаціям, таким як Організація Об'єднаних Націй, Всесвітня торгова організація, Європейський союз, НАТО, МВФ і Світовий Банк. З іншого боку, за рахунок скорочення державного втручання в економіку і зниження податків збільшується політичний вплив підприємств (особливо великих транснаціональних корпорацій). Через спрощення міграції людей і вільного переміщення капіталів за кордон також зменшується влада держав по відношенню до своїх громадян.

У ХХІ столітті поряд з процесом глобалізації відбувається процес регіоналізації, тобто регіон надає все більший вплив на стан системи міжнародних відносин як фактор, відбувається зміна співвідношення між глобальним і регіональними складовими світової політики, а також посилюється вплив регіону на внутрішні справи держави. Причому регіоналізація стає характерною не тільки для держав з федеративною формою устрою, а й для унітарних держав, для цілих континентів і частин світу. Наочним прикладом регіоналізації є Європейський союз, де природний розвиток процесу регіоналізації призвів до вироблення концепції «Європи регіонів», що відбиває зростаюче значення регіонів і має на меті визначити їх місце в ЄС. Були створені такі організації як Асамблея європейських регіонів, а також Комітет регіонів [72].

Сучасні тенденції в сфері інтеграційних процесів правових систем різних держав наштовхують на висновок про те, що багато в чому завдяки їм все частіше територія дії права не збігається з територією держави, причому форми такого неспівпадіння різні з технікоюридичної

точки зору: нормативний акт може визначати і формулювати свій екстериторіальний статус або, навпаки, обумовлювати його неможливість.

Така екстериторіальність права формує новий правовий простір держави, виходячи з того, що сучасна його еволюція відбувається завдяки взаємодії правових систем, а також формуванню наднаціональних і надтериторіальних правових систем. Тож, «правовий простір», маючи різні географічні, соціальні, культурні, фізичні інтерпретації своїх меж, в умовах зростання мережових взаємозалежностей держав від суб'єктів макроекономіки, міжнародних інститутів, технологічних центрів і корпорацій отримує новий вимір. Таке широке бачення правового простору націлює на облік всіх мережових і структурних вузлів просторової матриці права, «відв'язуючи» її від території держави. Однак, як ми вже вказували, можливе і вузьке розуміння державного правового простору: його породжують правові норми і правові відносини, що виникають найчастіше в межах державної території, тобто ділянки землі, окресленої державним кордоном, а також за межами території - на континентальному шельфі та в межах виключної економічної зони.

В умовах правової глобалізації суверенні права держави зменшуються, а права недержавних суб'єктів збільшуються. Збільшується, отже, і обсяг екстериторіальної юрисдикції, оскільки зв'язок території і права здійснюється саме державою.

Виходячи з того, що в умовах економічної глобалізації та інтеграції держави укладають угоди, вступають у правовідносини з транснаціональними корпораціями, спілками корпорацій, фондами та організаціями, які часто мають більш вагомий статус у фінансовому, політичному і макроекономічному вимірі, все частіше виникають раніше не існуючі юридичні технології транснаціонального рівня їх

регулювання, що зумовлює висновок про властиве недержавним нормам право екстериторіальності.

Самарін О.О. у цьому зв'язку звертає увагу також на кіберпростір, телекомунікаційні мережі, Інтернет-простір і інші подібні форми екстериторіальної самоорганізації спільнот громадян різних країн, що представляють собою розташоване поза державним суверенітетом позанаціональне саморегульоване співтовариство користувачів. Яскравим прикладом можуть служити сучасні платіжні системи, що складаються з правових норм, процедур і технічної інфраструктури, спільноти всесвітніх міжбанківських фінансових телекомунікацій і інші організації. Наприклад, SWIFT і її акціонери не підкорилися вимогам низки держав відключити окремі інститути і цілі країни від своїх сервісів, оскільки дана структура, формально заснована більше сорока років тому за бельгійським законодавством, є нейтральним глобальним оператором [68, с.92-94].

Екстериторіальність в праві зростає і за рахунок збільшення обсягу недержавного регулювання суспільних відносин: від приписів, що є результатом нормотворчої або правозастосовної діяльності держави та її органів слід відрізнити положення, що виникли в процесі діяльності самих учасників ділового обороту або організацій, які їх об'єднують, або у зв'язку з нею (звичайні правила, заведений порядок, договірні умови, арбітражна практика і ін.). Незважаючи на те, що держава бере участь у їх реалізації, виникають вони самостійно і мають екстериторіальне значення.

Процеси економічної інтеграції на регіональному та міжнародному рівнях відбуваються в умовах правової інтеграції країн-учасників, адже вона вимагає створення єдиного (цілісного) правового поля для розвитку інтеграційних процесів. З цією метою створюються міждержавні союзи з формуванням наднаціональної правової системи. Право таких організацій має екстериторіальний характер і називається у літературі

інтеграційним або комунітарним правом [68, с. 97]. На відміну від міжнародного права, його суб'єктами є не тільки держави та інші суб'єкти міжнародного права, а й приватні особи, на які поширюються права і обов'язки, що покладаються законодавчою владою їхніх національних держав, а також наднаціональною владою. Інтеграційне право зумовлює правопорядок, суб'єктами якого є держави, фізичні та юридичні особи, які реалізують інтеграційне право в межах комунітарної території, тобто території різних держав, наднаціональної території. Як правило, правове регулювання, здійснюване на ній, спрямоване, в першу чергу, на формування єдиного ринку, а тому стосується як питань публічного, так і приватного права. Норми інтеграційного права створюються не державами, а шляхом нормотворчості компетентних органів інтеграційного об'єднання. Судовий та іншої контроль за їх виконанням покладається також на органи цієї спільноти.

Отож, процеси глобалізації змушують державну владу все частіше враховувати політичні, економічні, культурні інтереси своєї цілісності за межами власної території, і, як ми визначили, вже в межах території також. Втім, делегування своїх суверенних компетенцій не повинно розглядатися як обмеження або знищення суверенітету держави, адже через участь у міжнародних, наднаціональних організаціях держава не тільки не втрачає свій суверенітет, а навпаки – розширює сферу своїх дій далеко за межі своєї території. І доки держава зберігає свій суверенітет, вона має право в будь-який час припинити своє членство в організації.

Суверенна влада в умовах глобалізації вже не сприймається просто як влада, що поширюється на певну територію, а як зазначає В.М. Малахов, кордони території держав перестають співпадати з кордонами влади і авторитету [77, с. 63]. Це призводить до росту обсягу екстериторіальної юрисдикції, яка виходить за межі певної території.

Таким чином, поняття «державний простір» в умовах багатополлярної глобалізації вже не може асоціюватися лише із

територією держави. Але і глобальна філософська категорія «простір» не може бути механічно перенесена в своєму чистому вигляді в проблематику теорії держави і права і тим більше, територіальної дії правових норм. В добу глобалізації важко зв'язати і показати взаємозалежність просторових кордонів держави, її суверенітету і меж функціонування державної влади. Дія права означає, що вже самим своїм існуванням право створює той правовий простір, в якому відбувається життєдіяльність людей, їх спільнот, суспільства в цілому. Тож юридична наука все частіше трактує державний простір як складне багаторівневе і багатоаспектне явище, елемент соціальної дійсності, що вирізняється цілою низкою характерних ознак, в результаті чого в межах цього явища виникають суспільні відносини.

Тож, екстериторіальність як просторова характеристика держави в умовах глобалізації набирає пріоритетного значення, що зовсім не означає зменшення ролі держави в сучасній цивілізації. Навпаки, глобалізація актуалізує, і підкреслює цю роль, звертаючи увагу на концепт «суверенітет держави» в правовому просторі сучасного світу.

Висновки до другого розділу

Підсумовуючи основні положення здійсненого у другому розділі дослідження просторових характеристик права і держави, сформулюємо наступні висновки.

1. У сучасному державознавстві найчастіше простір держави обмежується характеристикою території держави, її територіального устрою. Термін «територія» вживається, як правило, для позначення обмеженої частини твердої поверхні земної суші з притаманними їй природними, а також створеними внаслідок людської діяльності

(антропогенними) властивостями і ресурсами, яка характеризується певною єдністю, зокрема природною чи суспільною.

Вона визначається такими параметрами: протяжністю (площею); особливостями географічного розташування; визначеним типом (типами) природного ландшафту; ступенем господарського освоєння; здатністю виконувати роль «просторової основи діяльності суспільства».

До просторових ознак держави в цьому контексті можна віднести, окрім території; адміністративно-територіальний поділ, кордони, суверенітет, населення.

2. Тенденції регіоналізації й централізації обумовлюють потребу їхнього юридичного осмислення на основі нових підходів. Особливо відчувається необхідність у перегляді концептуальних принципів державного устрою України з точки зору форми організації державної влади. Аналіз положень діючої Конституції й законодавства дозволяє стверджувати про необхідність при здійсненні державної влади суміщати централізацію й децентралізацію, щоб забезпечити поєднання загальнодержавних і регіональних (місцевих) інтересів. Необхідно чітко визначитися щодо структурного й функціонального розподілу влади між центром і регіонами, досягнення збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, більшої їхньої інтеграції, зближення, поступового вирівнювання соціально-економічного життя.

3. З погляду сучасного підходу розглядати державне життя ізольовано від геополітичного положення далі не можна, що означає необхідність використання геополітичних розробок проблематики простору й території. Отож, проблема просторового буття сучасної держави – це складний комплекс, який включає геополітичні відносини різного характеру: від дружніх і партнерських, до стриманих і ворожих. А поняття «державний простір» має відображати існування державних подій як на території держави, так і за її межами.

4. В умовах глобалізації все частіше територія дії права не збігається з територією держави, причому форми такого неспівпадіння різні з технікоюридичної точки зору: нормативний акт може визначати і формулювати свій екстериторіальний статус або, навпаки, обумовлювати його неможливість. Така екстериторіальність права формує новий правовий простір держави, виходячи з того, що сучасна його еволюція відбувається завдяки взаємодії правових систем, а також формуванню наднаціональних і надтериторіальних правових систем

5. Поняття «державний простір» в умовах глобалізації вже не може асоціюватися лише із територією держави. В добу глобалізації важко зв'язати і показати взаємозалежність просторових кордонів держави, її суверенітету і меж функціонування державної влади. Дія права означає, що вже самим своїм існуванням право створює той правовий простір, в якому відбувається життєдіяльність людей, їх спільнот, суспільства в цілому. Тож юридична наука все частіше трактує державний простір як складне багаторівневе і багатоаспектне явище, елемент соціальної дійсності, що вирізняється цілою низкою характерних ознак, в результаті чого в межах цього явища виникають суспільні відносини.

Важливою просторовою характеристикою держави в умовах глобалізації є екстериторіальність, що зовсім не означає зменшення ролі держави в сучасній цивілізації.

РОЗДІЛ 3.

ПРАВОВИЙ ПРОСТІР: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ

3.1. Правовий простір як філософсько-правова категорія

Поняття «простір», позначаючи докладно розроблену в філософії категорію, виконує конкретно-наукові, оціночні, пізнавальні та інші функції в різних галузях знань: «фізичний простір», «географічний простір», «освітній простір», «соціальний простір», «економічний простір», «державний простір», «інформаційний простір» і т.д. Як предмет правових досліджень в літературі останнім часом набуло поширення поняття «правовий простір» (С.С. Алексєєв, І.В. Волк, Л.М. Ганцева, Є. Г. Зінков, В.М. Кравчук, В.П. Малахов, О.С. Мельничук, Ю.М. Оборотов, І.І. Овчинников, Н.М. Оніщенко, В.В. Степанищев, В. В. Суханов, О.Д. Тихомиров, А.К. Черненко та інші). Причому ця категорія активно використовується авторами різних наукових досліджень в багатьох галузях юриспруденції, й зокрема у тих, які не мають правовий простір предметом свого дослідження. І це закономірно, адже, як вказує О.Д. Тихомиров, просторовий вимір права має методологічне значення у тому чи іншому аспекті для будь-яких юридичних досліджень, адже простір – це одна з основних форм буття матерії [63, с.220].

Поняття «соціальний простір» вже було об'єктом філософського аналізу, так йому присвячено увагу у працях деяких видатних мислителів минулого, а також в окремих дослідженнях сучасників (Ф. Ратцель, Г. Зіммель, Е. Дюркгейм, Р. Парк, Е. Богардус, П. Бурдье, Л. фон Візе, П. Сорокін, Л. Романкова та інших), а ґрунтовної

філософсько-правової концепції правового простору досі у юриспруденції не вироблено.

Філософський підхід до визначення просторових характеристик права розширює традиційні межі сприйняття правового простору лише як дії права у просторі і дозволяє більш глибоко осягнути зміст цього поняття.

Філософія права, як комплексна теоретична галузь наукових знань, синтезує досягнення філософії і правознавства в дослідженні феномена права, тож, як стверджує С. І. Максимов, досліджуючи право методом рефлексії, прагне до виявлення його граничних основ [100, с.12]. Філософія права формує здатність суб'єктів правосвідомості, обмірковуючи факти правового життя, виходити за межі суто правового підходу, осмислювати їх в контексті загальних філософських категорій світорозуміння, таких, як добро і зло, свобода і поневолення тощо.

Помітний вплив на формування філософії права як окремої науки зробило філософське вчення про право і державу І. Канта (1724-1804). Раціоналістичний підхід до права і держави, що розроблявся багатьма попередніми мислителями, отримує в його творах подальший розвиток і глибоке філософське обґрунтування. В ідейно-світоглядному плані вчення Канта помітно сприяло поширенню та утвердженню в філософії права і в юриспруденції принципів і цінностей лібералізму.

Німецький юрист Г. Гуго вважав, що юриспруденція повинна складатися з трьох частин: юридичної догматики, філософії права (філософії позитивного права) і історії права. Для юридичної догматики, що займається чинним (позитивним) правом і представляє собою «юридична ремесло», на його думку, досить емпіричного знання. А філософія права і історія права складають відповідно «розумну основу наукового пізнання права» і утворюють «освічену, ліберальну юриспруденцію (елегантну юриспруденцію)».

Проте, в подальшому, на філософію права вплинуло історичне роз'єднання між філософією права і юриспруденцією. Доки юристи займались виключно тлумаченням і систематизацією норм позитивного права, філософія права розроблялась особами, які були мало причетні до правознавства. Юристи вивчали право, яким воно є, навіть не замислюючись про те, яким воно повинно бути, а філософи створювали ідеальне право, не знаючи яке воно в дійсності [86].

У філософії права як особливій філософській дисципліні (поряд з такими особливими філософськими дисциплінами, як філософія природи, філософія релігії, філософія моралі і т.д.) пізнавальний інтерес і дослідницьку увагу зосереджено в основному на філософській стороні об'єкта, на демонстрації пізнавальних можливостей і евристичного потенціалу певної філософської концепції в особливій сфері права. Істотне значення при цьому надається змістовної конкретизації відповідної концепції стосовно особливостей даного об'єкта (права), його осмислення, пояснення і освоєння в понятійному апараті даної концепції, в руслі її онтології, гносеології та аксіології.

У концепціях філософії права, розроблених з позицій юриспруденції, при всіх їхніх відмінностях, як правило, домінують правові мотиви, напрямки та орієнтири дослідження. Філософський профіль тут не заданий філософією, а зумовлений потребами правової сфери в філософському осмисленні. Звідси і переважний інтерес до таких проблем, як сенс, місце і значення права та юриспруденції в контексті філософського світогляду, в системі філософського вчення про світ, людину, форми і норми соціального життя, про шляхи і методи пізнання, про систему цінностей і т.д.

Власне цим і пояснюється надзвичайна актуальність філософського осмислення різних правових категорій, у зв'язку із чим сьогодні спостерігаємо актуалізацію філософсько-правових досліджень.

Об'єктом філософії права виступає право в усіх його проявах. Філософське осмислення права здійснюється, за переконанням С. І. Максимова, через низку пізнавально-практичних завдань: нормативного, в межах якого вирішується питання про надпозитивний смисл права (критерії справедливості) і його обґрунтування, тобто право розглядається у співвідношенні з мораллю; легітимаційного, що передбачає розв'язання питання про нормативну силу (силу, що зобов'язує) права, тобто про співвідношення права і влади, і аналітичного, яке передбачає аналіз нормативної природи і значення позитивного права. Здійснюючи рішення окреслених завдань, філософія права виконує методологічну і світоглядну функції щодо правової науки і юридичної практики [100, с.12].

Ступінь розвиненості філософії права, її реальне місце і значення в системі наук (філософських і юридичних) безпосередньо залежить від загального стану філософії та юриспруденції в державі. Помітну роль при цьому, крім іншого, відіграють політико-ідеологічні чинники, а також наукові традиції.

Однією з особливостей розвитку сучасної філософії права є її орієнтованість на дослідження актуального права. Перенесення акцентів на актуальність права означає, що в праві необхідно вміти бачити сполучення всіх форм життєдіяльності людини і суспільства, сприймати не абстрактного суб'єкта права, а конкретні форми реалізації правосуб'єктності, виявляти в механізмах реалізації нормативності даності культури і соціального досвіду [24, с. 53].

«Правовий простір» є одним, на наш погляд, із перспективних і малодосліджених понять, тому спроби його філософсько-правової інтерпретації, наповнення його змістом із застосуванням філософської методології, є актуальними і витребуваними.

Просторове мислення сьогодні набуває важливого значення для сучасного світогляду, його, за переконанням О. Д. Тихомирова, доцільно

інтерпретувати як «площину», «ракурс», «формат» правового мислення як мислення простором і осмислення простору різними суб'єктами, в різних аспектах на різних рівнях [63, с. 260].

Звичайно, тут існує певна проблема, яка полягає в тому, що світ суспільства, культури, права дивним чином непросторовий, оскільки, як вказує Бенно Верлен «лише матеріальні даності існують локалізовано у просторі, але не (нематеріальні) суб'єктивні змісту свідомості, соціальні норми і культурні феномени». Однак, сьогодні відбувається формування нового теоретичного підходу, за яким географічний простір перестав розглядатися лише як вмістилище матеріальних об'єктів. Внаслідок культуралізації простору навіть географія більше не фокусує увагу на вирваному з контексту конкретному «реальному» географічному просторі. Мова скоріше йде про вироблені суспільством, сприйняті і присвоєні ним простори значення.

Зв'язок простору і права, як в контексті їх пізнання, так і буття, є плюралістичним, багатоманітним, різнобарвним, що зумовлено не тільки варіативністю як права, так і простору, але й, власне, їх взаємовідносин, їх об'ємності та багатогранності.

Адекватне уявлення про сутність і природу правового простору можливе лише на основі широкого розуміння права, що, по-перше, відходить від нормативістського тлумачення проблем, а по-друге, не зводить право до державного, офіційного права, а правовий простір - до території, на яку поширюється дія нормативно-правових актів.

Прив'язка категорії «простір» до права означає, що останнє не існує у вакуумі, не ізольоване від конкретних природно-географічних умов, економіки, політики, моралі, релігії, як вважав Г. Кельзен, але завжди існує у визначеному середовищі [15, 406]. З цієї точки зору, дія права означає, що феномен права самим фактом свого існування створює правовий простір, в якому відбувається життя індивідів, спільностей людей, суспільства в цілому.

Філософсько-правові проблеми простору значною мірою актуалізуються філософією постмодерну, яка закладає, серед іншого, детериторізацію та ретериторізацію [63, с.262]. Просторовий підхід в юриспруденції сприймає певні орієнтири, задані іншими соціально-гуманітарними науками, однак має свою специфіку (оскільки його предметом є право), відтак має бути адаптований до права.

Таким чином, вкрай необхідною є філософсько-правова, теоретична розробка концепції правового простору, оскільки пізнання просторової форми процесів у правовій системі дає можливість глибше осягнути проблеми правової дійсності. Інтерпретуючи уявлення про простір загалом, правовий простір доречно сприймати як фундаментальну структуру координації правової дійсності щодо соціальних, економічних, культурних, політичних явищ в об'єктивній реальності матеріального світу.

Філософське сприйняття правового простору дає якісно нове бачення феномена права, дозволяє відійти від традиційного, позитивістського його тлумачення, тому подальша філософсько-теоретична розробка поняття «правовий простір» є вкрай актуальною і матиме важливе значення для концептуалізації поняття «правовий простір» як такого.

3.2. Теоретичні виміри правового простору: поняття, класифікація, детермінанти

Отож, філософія розглядає простір як універсальну форму існування, загальну характеристику об'єктивної реальності. Здавалося б, загальна теорія права і держави повинна виходити з розуміння саме такої значущості простору і розглядати всі основні елементи правової реальності також і в аспекті їх просторових властивостей. Але аналіз і

вітчизняної, і зарубіжної літератури з питань держави і права показує, що просторово-часові властивості правових явищ практично виведені за межі теоретичного пізнання.

З теоретичної точки зору, для характеристики правового простору слід, в першу чергу, дати дефініцію цього поняття. Способи конструювання поняття правового простору є доволі складними, що, звичайно ж, пов'язано з філософською основою його виникнення. Так, в філософії, як ми з'ясували, «простір» традиційно розглядається як форма «буття матерії, що характеризує її протяжність, структурність, співіснування і взаємодію елементів ...» [27, с. 65].

Розглядаючи зазначене формулювання в контексті буття права, Ж.-Л. Бержель підкреслює: «Юридичний феномен розвивається в просторі, на певній території землі, а в даний час і в повітряному просторі і навіть у позаземній середовищі. Перш за все, він потребує того, щоб його локалізували в просторі, в певному місці. Слід пам'ятати, що світ поділений на суверенні і незалежні держави, так що юридичні відносини можуть розвиватися всередині однієї і тої ж держави або зав'язуватися між різними країнами. Тому кожна правова система повинна регулювати проблеми, пов'язані з простором як елементом юридичних відносин» [70, с. 234-235]. Саме визнання органічного взаємозв'язку права і простору є важливим кроком до розуміння феномену правового плюралізму.

Як відзначає В.М. Кравчук, у юридичній літературі переважає позитивістська інтерпретація правового простору, прагнення виявити понятійну визначеність. Зокрема, такий підхід до досліджуваного явища підтримує більшість російських науковців, загалом пропонуючи наступні дефініції [21, с. 27-28]:

- «правовий простір – сфера регламентації юридичними нормами моделей правомірної поведінки держави, її складових частин і громадян, в межах території даної держави і конкретного історичного часу» (Барциц І. Н.) [5, с. 24];

- «правовий простір – універсальна правова категорія, що дозволяє аналізувати питання співмірності нормативно-правових актів, межі і обсяги їх чинності; яка має суттєве методологічне значення для розробки і прийняття правових актів, а також їх реалізації та застосування суб'єктами права» (Барутенко Р. О.) [99, с. 32-34];
- «правовий простір – вся сукупність правових норм, що діють в межах держави та мають бути узгодженими між собою» (Степаніщев В. Ф.).

Якщо перших два формулювання загалом є можливими з позицій позитивізму, то щодо останнього із наведених визначень слід вказати, що поняттям «правовий простір» підміняється поняття «система права». Система права - історично створена, об'єктивно зумовлена внутрішня структура права, що полягає в єдності та узгодженості юридичних норм, зосереджених у відносно самостійних їхніх комплексах – галузях, підгалузях та інститутах. Тобто, система права – це система всіх чинних юридичних норм певної держави [73, с. 241]. Тому є всі підстави стверджувати спірність та суперечливість даної дефініції.

В цьому плані необхідно відзначити, що досліджувана категорія конкурує і з таким традиційним для теорії держави і права концептом, як «правова система». Причому під національною правовою системою зазвичай розуміється конкретно-історична система права (законодавства), юридичної практики і пануючої ідеології, тобто система всіх юридичних явищ. У роботах, що містять аналіз елементного складу правової системи, за виключенням деяких розбіжностей, представлені наступні її складові частини: система законодавства (горизонтальне, вертикальне); структура юридичних (у тому числі правоохоронних) відомств і організацій; регіональна і місцева правова інфраструктура; наглядова підсистема; система профілактики правопорушень і соціальний контроль; система правового інформування і правових комунікацій; організація юридичної реабілітації правопорушників; інфраструктура забезпечення прав людини; система юридичної освіти,

перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів; правова ідеологія, правосвідомість і правова культура тощо.

«Правовий простір» є, на наш погляд, більш широким і цивілізаційно «зв'язаним» поняттям, ніж «правова система», оскільки, крім зазначених вище (нормативно-правових та інституційно-організаційних) елементів, йому іманентні:

1) механізм цивілізаційної ідентифікації інститутів національної правової системи (у загальному плані саме через ідентичність відбувається свого роду «зустріч» правового простору і часу, бо ідентичність може розумітися як збереження форми і змісту об'єкта в часі);

2) стиль юридичного мислення (манера мислення індивідів в правовій площині суспільних відносин, коли різні розумові структури юридичної науки і практики особливим чином вбудовуються в сукупність історично сформованих в певному соціумі образів, уявлень і орієнтацій, переломлюються через реалії національного юридико-політичного розвитку. Саме стиль юридичного мислення встановлює межі філософсько-правової рефлексії, рубежі усвідомлення соціокультурних основ власного правового простору);

3) природні і географічні чинники (острівна, або континентальна правова система), рельєф місцевості, кліматичні характеристики (наприклад, право власності та правовий режим, який регулює користування водами, не можуть бути однаковими в центрі Африки і в центрі Європи);

4) народні традиції, особливості релігії, мовні реалії (зокрема, експансія римського і канонічного права в Західній Європі XVI-XVII ст. сприяла використанню в усіх країнах даного регіону спільної мови - латини. Ця обставина багато в чому зумовила поширення ідеї юридичного універсалізму в європейському правовому просторі);

5) спосіб юридичної ідентифікації соціальних фактів;

б) система методів гармонізації правової системи.

За такої складної елементної структури правового простору і очевидно «різносутнісних» його феноменів, дослідження цієї категорії не може проводитися виключно в рамках нормативістської або юридико-догматичної методології. Такого роду дослідження обов'язково повинно включати в себе філософський, соціокультурний і історичний вимір даної форми буття соціальної матерії, що дозволить сформулювати і змістовно розкрити ряд онтологічних, гносеологічних і функціональних характеристик правового простору, виробити рекомендації по збереженню стійкості національного права і його прогресивному розвитку в глобалізованому світі.

Аналізуючи інші підходи, що пропонувалися різними дослідниками щодо визначення сутності правового простору, відзначимо ще декілька позицій. Так, здійснюючи комплексне дослідження правового часу і правового простору у їх взаємозв'язку, В. І. Волк прийшла до висновку, що правовий простір - це історично сформована сфера політичного, економічного та культурного розвитку народу. Дослідниця визначає правовий простір як організацію владного впливу держави за допомогою норм права на суспільні відносини, яка обмежена територіальними межами держави й існує в конкретний історичний час [95, с. 12-13]. Виходячи із цієї дефініції та визначених у дослідженні ознак правового простору (суверенітет, цілісність, територіальна обмеженість тощо), слід зауважити, що позиція авторки є достатньо обмеженою, оскільки помітним є виключно етатистське розуміння досліджуваних правових явищ. Тобто дослідниця не розмежовує поняття правовий простір та державний простір (у попередньому розділі ми здійснили спробу більш поглибленого трактування цього поняття, що дає підстави критично ставитися до такої дефініції вказаної дослідниці).

Ще один науковець, Жужгов І. В., розкриває правовий простір «як сферу формування та дії системи правових актів» [99, с. 34], що дозволяє

включати у це поняття не тільки правозастосовчу практику, але й законопроектну діяльність та розробку прийомів та способів оптимізації змісту та якості нормативно-правових актів. Аналізуючи позиції різних учених, дослідник акцентує увагу і на територіальних межах функціонування права: «правовий простір є орієнтиром, що дозволяє визначити межі існування і дії правової системи» [99, с. 41].

На основі соціально-філософського аналізу визначає правовий простір Ганцева Л. М., яка пропонує розглядати його як форму «соціального простору, в якій за допомогою норм права встановлюється стабільність у суспільстві, правопорядок і законність» [96, с.23]. І дійсно, немає сумнівів, що правовий простір є формою соціального простору, яка виражає форму існування вищого структурного рівня організації буття суспільства, і є основним механізмом підтримки соціальних зв'язків і відносин соціальних суб'єктів.

Позиції Жужгова І. В. та Ганцевої Л. М. не обмежують правовий простір виключно правовими нормами та нормативними актами, однак такі уявлення про правовий простір також вже не повною мірою відповідають сучасному звучанню даного терміну, оскільки зводити проблему дефініції «правовий простір» тільки до властивостей позитивного права є недопустимим. Втім, це не дає нам підстав повністю ігнорувати чи заперечувати останнє.

У найбільш широкому значенні, яке можливо встановити тільки за широкого розуміння права, поняття правового простору використовується В. В. Сухановим, який правовий простір характеризує як складну, багаторівневу, неоднорідну структуру, елементи якої якісно розрізняються залежно від форми простору [101, с.9]. На думку науковця, правовий простір сучасного суспільства має три нерозривно пов'язані форми: суспільний, локалізований та індивідуальний правовий простір, що знаходяться в системному зв'язку, конкретність якого визначається комплексом економічних, політичних, історико-культурних

та ідейних факторів. Визначальну роль в системі видів правового простору виконує простір офіційного, юридичного права [101, с.10], тому єдність правового простору забезпечує, вважає дослідник, передусім, нормативно врегульована державна територія.

Є. Г. Зінков робить висновок, що простір у праві, а разом з ним і правовий простір є не що інше, як взаємозв'язки і взаємовідносини, що виникають між суб'єктами та об'єктами правовідносин, правотворчості та правозастосування, які пов'язують в єдине ціле все різноманіття соціальної життєдіяльності суспільства і держави [14]. Таким чином, правовий простір - це вже не тільки і не стільки юридичні норми, нормативно-правові акти, а їх взаємозв'язок по відношенню до осіб і сторін правових процесів, які втілюють просторові складові феномена «право».

На думку Малахова В. П., «правовий простір доцільно розглядати як сукупність стійкої форми правового життя як окремої людини, так і суспільства в цілому, тобто як своєрідну соціальну структуру» [37, с.151], яка охоплює простір смислів, зв'язаність конкретних правових вимог; залежностей, відносин та діянь різних правових суб'єктів; а в кінцевому результаті правовий простір виступає як структура права [21, с. 28-29].

З цього приводу В. Пристенський підтверджує, що правовий простір як простір домагань окремої автономної особистості, простір правового суб'єкта постає як щось попереднє, первинне, зумовлююче реальний (емпіричний) правовий простір, як певний «внутрішній» правовий простір, «правовий мікрокосм». У даному сенсі співвідношення «автономна особистість - правовий простір» можна уявити як відношення «згорнутість-розгорнення». Ідеальний правовий простір - це правовий простір в згорнутому, інкорпорованому стані, тобто в самій людині. Правовий простір як реальна структура виникає між безліччю автономних особистостей як простір відносин і дій різних

правових суб'єктів, а в кінцевому рахунку - як структура права в його самостійному, відчуженому від кожного окремого суб'єкта бутті. Реальна структура правового простору - це правовий простір в його зовнішньому, розгорнутому, об'єктивованому стані, тобто поза людиною. На думку дослідника, реальний правовий простір являє собою правове суспільство - таку соціальну реальність, в якій здійснилися і закріпилися у всіх основних видах соціальних відносин (економічних, політичних, моральних, релігійних, естетичних і т. п.), у всіх основних соціальних інститутах, в першу чергу, домагання на свободу кожної з автономних особистостей [54, с. 67-68].

Зустрічається також й інша позиція, відповідно до якої поняття «правовий простір» розглядається як однорядне з поняттями «правова дійсність». Відносно своєї природи правові норми становлять собою лише можливість певної поведінки з метою задоволення інтересів. Об'єктивно, породжені такими соціальними відносинами правовідносини обмежуються географічними кордонами відповідної правової системи. Таким чином, поняття правового простору має включати правову дійсність та фізичний простір, в якому відбуваються правовідносини. Разом з тим, правова дійсність становить собою суб'єктивне відображення правової системи в певному правовому просторі.

Із врахуванням викладених міркувань В.О. Кірпічиков запропонував наступні самостійні компоненти правової дійсності:

- право;
- правова діяльність;
- правосвідомість як сукупність уявлень і відчуттів, що виражають ставлення людей до права.

Ця конструкція характеризує всю правову дійсність і кожен її компонент окремо.

Звернемо особливу увагу на такий компонент правової дійсності, як права діяльність. Права діяльність є юридично значущою людською діяльністю, змістом якої є правотворчість, юридична техніка як сукупність правил і засобів розробки, оформлення і систематизації правових актів, дотримання і виконання законів, тлумачення норм права і їх застосування, здійснення прав і виконання обов'язків тощо. Права діяльність забезпечує функціонування правової дійсності, відображає її динаміку.

Права діяльність відбувається головним чином в межах певних правовідносин. Це і зумовлює величезне значення правовідносин у структурі правової дійсності. Саме людська діяльність, що виявляється у формі правовідносин, перетворює право на соціально-правову дійсність.

Погляд на правову дійсність як на функціональну цілісність дозволяє повністю здолати вузько нормативне праворозуміння, розкриває структуру реально існуючої правової дійсності, її статику і динаміку, демонструє, що реально існуюче соціальне життя залежить не лише від правових норм, але в рівній мірі від правовідносин і правосвідомості. За межами соціально-правової діяльності людини, поза правовідносинами, права дійсність існувати не може.

Права дійсність — це цілісний комплекс правових явищ і процесів, що включає до себе право, права діяльність, правосвідомість, та складається в результаті їх взаємозв'язку і взаємодії, характеризує правовий вплив на суспільні відносини. Розглядаючи права діяльність, можна виділити три механізми, що забезпечують її функціонування: об'єктивізм, суб'єктивізм, інституціональність.

Для правової дійсності характерні такі ознаки:

- вона виступає особливим різновидом суспільного життя;
- їй властиві об'єктивні, суб'єктивні та ірраціональні риси;
- вона базується на об'єктивно вираженому праві;
- вона тісно пов'язана з економічним і політичним життям;

- це явище відображає специфіку правового розвитку, накопичені духовні цінності, культурний рівень даного суспільства;
- показує статику і динаміку права, відображає не лише інституційні форми, але й процеси, реальні зміни;
- включає всю сукупність юридичних явищ – як позитивних, так і негативних.

Таким чином, під «правовим простором» в найзагальнішому плані можна розуміти сукупність матеріальних і нематеріальних (духовних), статичних і динамічних складових соціальної свідомості і буття суспільства або світової (регіональної) спільноти в конкретний історичний етап їх розвитку, опосередкованих існуванням і дією права як соціального регулятора.

Не вдаючись в більш глибокі теоретичні пласти цієї досить складної правової проблеми, досить вказати на те, що головними і органічно взаємопов'язаними елементами правового простору так чи інакше виступають право, правосвідомість і правовідносини. Якщо право характеризує свого роду соціальний фундамент правового простору, то правосвідомість - нематеріальний прояв цього фундаменту в свідомості людей, а правовідносини - матеріальний прояв права в сенсі вольових дій (діяльності, поведінки, вчинків) людей, в яких виражаються правові засади взаємовідносин людей.

Досить вдалою є дефініція правового простору, яку подає В. Кравчук, зазначаючи, що він являє собою цілісний комплекс правових явищ, дій та подій, взаємозв'язків та відносин, обумовлений об'єктивними закономірностями розвитку людства, усвідомлений і постійно відтворюваний людьми та їх об'єднаннями, що використовується ними для досягнення своїх цілей [21, с.30].

Більш того, дослідниця, продовжуючи теоретичну характеристику цього поняття, припускає, що правовий простір є не тільки моментом буття права (вже існуючої, актуальної правової реальності, або

дійсності), включаючи правосвідомість з точки зору обсягу його змісту, а реальним правовим простором стають також і потенційні домагання. Тоді, в цілому, правовий простір постає як певне поле значимості, зрозумілості, очевидності, визначеності і конкретності якому надає певна сила, яка акумулює всі домагання і перетворює їх у подальшому в певні діяння.

Таким чином, правовий простір проявляється у взаємодії людей, діяльності суб'єкта, його правовій поведінці, але обумовлюється він потребами, бажаннями, здібностями, якостями особи. Вимоги, бажання, уподобання, забаганки та потяги має кожна істота, втім лише людина спроможна визначати і встановлювати їх як власні, що залежить тільки від її волі. Через прийняття рішення воля визначає певного індивіда. Завдяки власному рішенню людина визначає свою правову реальність, своє правове життя [20, с. 25-26]. Здійснення людиною своєї свободи в соціальних відносинах і означає конституювання порядку, за якого існує сукупність умов, що реально забезпечують свободу кожного в суспільстві. В повній мірі реалізувати свою свободу можна тільки встановивши якісь правила цієї реалізації, інакше свобода перетворюється на свавілля і анархію. Ці правила і є правом, яке полягає в тому, що, реалізуючи свою свободу, індивід неодмінно повинен припустити існування свободи всякого іншого. Особа повинна діяти так, щоб її свобода межувала зі свободою всіх інших людей, тобто повинна встановити право як об'єктивну міру своєї свободи. Виходячи з цього, право - сукупність умов, за яких сваволя одного сумісна з сваволею іншого з точки зору загального закону свободи. Право - це така форма реалізації свободи, за якої свобода кожного має бути обмежена свободою іншого, наскільки це можливо за загальним правилом.

Формування основного обсягу домагань особи, що в подальшому детермінує її правову активність (діяльність), відбувається поряд з іншими факторами і під впливом правового менталітету, який «включає

в себе і правосвідомість, і правове мислення, і правові цінності, і правові традиції, ціннісні правові орієнтації та, зрештою, активну правову поведінку» [16, с. 22]. Однак, слід зауважити, що правовий менталітет охоплює тільки ті ідеї, уявлення, думки, позиції, що сприймаються як внутрішні, виношені і вистраждані цінності, а зовнішні, привнесені, «чужі» ідеї цінностями, по великому рахунку, не є.

Що стосується класифікації, то є всі підстави розрізнявати:

- правовий простір особи (фізичної чи юридичної), який є первинним, ключовим. Правовий простір людини доцільно розглядати як одну із багатьох форм її екзистенції, що є чутливою до її поведінки та яка визначається сукупністю її прав і обов'язків, інтересів, потреб та домагань, а також свободою та волею у їх здійсненні та задоволенні. Правовий простір постає для людей не просто як деяка умовність, а як необхідність і неминучість життєвого простору. Людина виступає як правова істота, що вибудовує правовий простір, наповнюючи його правовим змістом, який включає в себе весь правовий потенціал людини, весь набір інститутів, що втілюють свободу індивіда - правових інститутів (демократію, парламентаризм, конституційний лад, інститут прав людини, громадянське суспільство, правова держава і т. п.). В рамках цього простору людина повністю реалізує свою потенційну правову сутність, в повній мірі виступає як правова істота. Якщо ж людина не актуалізує свою потенційну правову сутність, значить вона не виступає в соціальній дійсності як правова істота, не перетворює соціальний простір у правовий, не наповнює його правовим змістом.;

- правовий простір суспільства, який координує множинність окремих правових просторів, множинність діючих правових суб'єктів. Приналежність до даного простору є не тільки неминучістю, але й потребою кожного суб'єкта, що сприяє набуттю особою визначеного становища в суспільстві. Загалом, життєдіяльність людей потребує

певної координації. Саме існування суспільства, в тому числі громадянського суспільства, нерозривно пов'язане із затвердженням певних раціональних норм, а його функціонування - з штучним культивуванням різних інститутів і механізмів, до числа яких обов'язково входить «позитивне» право. У правовому, громадянському суспільстві право у повній мірі проявляє себе як форма буття свободи: саме в цьому аспекті воно узгоджує різні види соціальних відносин і надає цьому розмаїттю системної єдності;

- правовий простір держави, який можна визначити не тільки як простір, на який поширюються її правові приписи та в якому державна влада має право на законний примус щодо дотримання і виконання правових норм, але і як субстрат дії її правової системи.

3.3. Європейський правовий простір: тенденції розвитку

Концепція «європейського правового простору» на сьогодні отримує все більшу популярність. Однак, глибоких досліджень, автори яких узагальнювали б погляди, ідеї і результати у цій сфері, на разі не так багато. Загалом, серед радянських та сучасних вітчизняних дослідників можна виділити лише роботи С. Беляєва, А. Саїдова та М. Гнатовського.

Грунтовний аналіз теоретичних основ концепції європейського правового простору здійснив М. М. Гнатовський, який досліджував становлення та тенденції розвитку європейського правового простору, котрий є важливим для розуміння процесу здійснення європейського вибору України, повноцінної участі нашої держави у діяльності європейських інтеграційних структур, для визначення змісту процесів узгодженого правового розвитку держав Європи [11; 97].

М. Гнатовський вказує, що, незважаючи на широке застосування у нормативних актах поняття «правовий простір», немає

загальновизнаного його визначення. Найбільш широко вживаним (але не єдиним) є визначення цього поняття для позначення меж дії різних правових комплексів і правових режимів у рамках міждержавних відносин. Європейський правовий простір вчений визначає як систему юридичних норм та стандартів, вироблених в рамках європейських регіональних організацій (ЄС, Рада Європи, ОБСЄ), а також механізмів їхнього впливу на всі складові національних правових систем європейських держав (в тому числі правосвідомість, правову культуру, правотворення та правозастосування) [97, с. 16]. Право Європейського Союзу, наголошує дослідник, є ключовою складовою європейського правового простору, яка забезпечує зближення не тільки правових систем держав-членів, а й інших держав, що уклали з ЄС відповідний міжнародний договір (торговельний, про співробітництво, про асоціацію та ін.). Дана позиція, як бачимо ґрунтується на позитивістському праворозумінні, однак тут слід зазначити, що автор цих праць ставив перед собою інші завдання та проблематику «європейського правового простору» розглядав з точки зору міжнародного права та порівняльного правознавства, тому такий підхід до досліджуваного явища є певною мірою виправданий.

Однією з основних робіт, в якій детально аналізується поняття «європейський правовий простір», є книга французького юриста Е. Крабі «Дослідження з приводу поняття "європейського правового простору"». Автор зазначає, що це поняття охоплює різні галузі - від кримінального до міжнародного приватного права. Говорячи про історію терміну, Е. Крабі пише, що поняття «європейський правовий простір» неодноразово згадувалося французькими політичними діячами, хоча їх висловлювання не містили розгорнутих програм співпраці. Разом з тим, автор справедливо підкреслює, що багато які з проектів в цій галузі (концепції, договори і т. д.) так і залишилися на рівні намірів.

Як приклад Е. Крабі наводить різні проекти правового співробітництва між європейськими, перш за все західноєвропейськими, державами в галузях, які зазвичай належать до сфер внутрішнього правового регулювання. Розгорнуті проекти висувалися в рамках Європейських співтовариств (ЄС). До числа таких документів відноситься проект «Конвенції співпраці в кримінальній галузі між державами - членами ЄС».

Автор використовує поняття «європейський правовий простір» і стосовно діяльності Ради Європи (РЕ), хоча і з певними застереженнями, відзначаючи, що деякі країни Ради Європи мають порівняно невеликий досвід демократії (Туреччина, Португалія, Іспанія).

Разом з тим, зазначає автор, не в ЄС, а саме в рамках «великої Європи» (Ради Європи) були підписані Європейська конвенція про видачу (екстрадицію) та Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом, які розглядаються як приклади успішної співпраці. Для Е. Крабі така співпраця вже є втіленням «європейського правового простору». При цьому проводиться чітке розмежування між інтеграційним і міжурядовим співробітництвом держав-членів ЄС. Говорячи про основні сфери правового співробітництва західноєвропейських держав на сучасному етапі, Е. Крабі перераховує наступні: боротьба з тероризмом, захист прав людини, право притулку, відносини між правоохоронними органами. В останні роки робота у всіх цих напрямках стимулюється в рамках ЄС прагненням до створення єдиного ринку.

Складовим елементом «європейського правового простору» безсумнівно, на думку Е. Крабі, слід вважати європейську правову державу. За визначенням Ф. Міттерана, європейська правова держава - це «система демократичних цінностей та юридичних основ».

В цілому, згідно превалюючого на Заході підходу, основними елементами в системі «європейського правового простору» є

європейська правова держава і західноєвропейські міжнародні організації - ЄС, Європейська асоціація вільної торгівлі (ЄАВТ), РЄ, ОБСЄ та ін.

Сучасні науковці вкладають у зміст концепції «європейського правового простору» всі юридичні феномени, які є результатом правової діяльності європейських інтеграційних організацій, позначають механізм і результат взаємопроникнення систем національного та міжнародного права в Європі. Окремими елементами концепції «європейського правового простору» часто називають правові системи Європи; європейські міжнародні організації, у рамках яких здійснюється правове співробітництво, а також правові відносини між самими організаціями; визначені пропозиції з формування «європейського правового простору», сформульовані в офіційних документах останнього часу, присвячених процесам правової інтеграції на континенті, що передбачають зближення національних правових систем держав Європи.

У науковій літературі висловлено наступні основні підходи до визначення європейського правового простору:

1. Європейський правовий простір як регіональна політико-правова система, що знаходиться у стані формування, забезпечує правові основи реалізації загальноєвропейського співробітництва і об'єднує європейські країни, а також США і Канаду, які беруть участь у «загальноєвропейському процесі» (ОБСЄ).

2. Європейський правовий простір як регіональна правова система, що об'єднує національні правові системи європейських держав та США і Канади, що беруть участь у загальноєвропейському процесі, та забезпечує правові підстави «загальноєвропейського дому».

3. Європейський правовий простір як єдині загальноєвропейські норми і стандарти, що досягаються сумісністю правових стандартів держав, зміцненням їх правових основ та укладенням необхідних для цього договорів.

Окремими елементами концепції «європейського правового простору» більшість дослідників називають правові системи Європи; європейські міжнародні організації, у рамках яких здійснюється правове співробітництво, а також правові відносини між самими організаціями; нарешті, конкретні пропозиції по створенню «європейського правового простору», сформульовані в ряді зовнішньополітичних ініціатив останнього часу.

На наш погляд, жодна із вищевикладених позицій не відображає повною мірою зміст і сутність даного явища, оскільки розуміння європейського правового простору як сукупності держав, сукупності правових систем або сукупності правових норм і стандартів є надто звуженим.

На думку Ю. Тихомирова, термін «правовий простір» слід використовувати для позначення меж дії різних правових комплексів і правових режимів у рамках міждержавних відносин. Поряд з цим, як наголошує М. Гнатовський, становлення європейського правового простору не означає створення наддержавного права. Йдеться про вироблення різноманітних форм взаємодії та зближення держав Європи у різноманітних сферах, певного «правового мінімуму», який забезпечував би нормальні відносини між цими державами у рамках загальноєвропейського процесу.

Власне, дефініція М. Гнатовського, видається найбільш вдалою. Так, науковець визначає європейський правовий простір як результат взаємодії правових систем європейських держав з регіональними нормами міжнародного права та нормами, які створені шляхом правової діяльності європейських організацій [11, с. 64].

Якщо сприймати правовий простір як динамічне явище – як середовище стійких форм правового життя конкретних суб'єктів, то можна виділити ідеальний аспект (правовий простір як структура смислів, зв'язаність бажань, вимог і домагань) та реальний аспект

(правовий простір як сукупність залежностей, відносин і діянь різних правових суб'єктів). Це своєрідне осереддя зіткнення множинності окремих правових просторів, множинності правових суб'єктів, які діють та усвідомлюють себе окремо і відмінно один від одного. Як раз результатом, загальним наслідком цих зіткнень, конфліктів, антагонізмів і є право (європейське право як специфічний феномен). Однак право у своїй сутності є скоріше умовою чи фундаментом взаємодій правових суб'єктів. Право – як форма різноманітності і суперечливості суспільних відносин. Мабуть тому право варто уявляти як захід взаємообмеженості окремих правових просторів європейських держав.

Таким чином, порівняльний аналіз підходів різноманітних напрямків політичної та правової думки до процесу створення «європейського правового простору» засвідчує наявність широкого діапазону поглядів - від вузького розуміння цього процесу як правового співробітництва групи західноєвропейських держав до його широкого тлумачення як форми правового співробітництва та зближення держав Сходу і заходу Європи. З іншого боку, можна знайти й певну схожість в поглядах на цей процес представників найрізноманітніших європейських держав. Хоча в тих чи інших зонах Європи просування до створення єдиного правового простору знаходиться на різному рівні, розвиток співпраці між регіональними групами держав створює можливості для синхронного руху до правової інтеграції на основі загальноєвропейських структур. Такій інтеграції сприяє подібність правових традицій держав Європейського континенту.

У будь-якому разі, європейський правовий простір не можна зводити тільки до простої сукупності європейських держав чи їх правових систем, як і до сукупності їх правових просторів, - це набагато складніше і глибше явище, що потребує ще детальшого наукового аналізу та характеристики.

Висновки до третього розділу

Підсумовуючи, сформулюємо наступні висновки:

1. Філософія дає не більш глибоке, але якісно інше бачення предмета, ніж теорія держави і права. Тепер очевидно, що потреба в фундаментальних дослідженнях значно зросла, а можливості нефілософського підходу до права принципово обмежені. Будучи ізольованою від філософії права, теорія держави і права не може виробити повноцінного знання про предмет, а застосування філософської методології створює нові можливості для пізнання феномена права в його змістовній повноті.

Філософський підхід до визначення просторових характеристик права розширює традиційні межі сприйняття правового простору лише як дії права у просторі і дає якісно нове бачення феномена права, дозволяє більш глибоко осягнути зміст цього поняття, й зокрема, дозволяє відійти від традиційного, позитивістського його тлумачення.

2. Науковцями вже було зроблено чимало спроб визначити правовий простір, однак уніфікованої і єдиновірної дефініції ще не сформульовано. Досить вдалою є дефініція правового простору, яку подає В. Кравчук, зазначаючи, що він являє собою цілісний комплекс правових явищ, дій та подій, взаємозв'язків та відносин, обумовлений об'єктивними закономірностями розвитку людства, усвідомлений і постійно відтворюваний людьми та їх об'єднаннями, що використовується ними для досягнення своїх цілей.

Узагальнюючи наявні підходи і визначення, під «правовим простором» в найзагальнішому плані можна розуміти сукупність матеріальних і нематеріальних (духовних), статичних і динамічних складових соціальної свідомості і буття суспільства або світової

(регіональної) спільноти в конкретний історичний етап їх розвитку, опосередкованих існуванням і дією права як соціального регулятора.

3. Класифікувати правовий простір можна за суб'єктами: правовий простір особи (фізичної чи юридичної), правовий простір суспільства, правовий простір держави.

4. Глибинною основою, стрижнем правового простору особи служить певний обсяг її свободи, її як реальних, так і потенційних домагань. Правосвідомість, правовий менталітет, бажання, прагнення, воля, правова поведінка – і це не виключний перелік того, що детермінує правовий простір, зокрема індивідуальний.

5. Порівняльний аналіз підходів та позицій щодо процесу формування «європейського правового простору» засвідчує наявність широкого діапазону поглядів - від вузького розуміння цього процесу як правового співробітництва групи західноєвропейських держав до його широкого тлумачення як форми правового співробітництва та зближення держав Сходу і заходу Європи. Безперечно, європейський правовий простір не можна зводити тільки до простої сукупності європейських держав чи їх правових систем, як і до сукупності їх правових просторів, - це набагато складніше і глибше явище.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Просторові характеристики є всезагальними, характерними як для природи, так і для суспільства, мислення. Державно-правові феномени не є в даному аспекті виключенням, більш того, їх існування обумовлене певним розташуванням у просторі, обмеженому певними рамками чи кордонами, віддаленими від інших визначеними дистанціями, розмежованими на певні частини чи фрагменти.

У результаті проведеного дослідження правових характеристик права і держави можна сформулювати наступні висновки:

1. Простір – слово, що використовується в численних складних термінах в таких науках, як філософія, математика і фізика, а останнім часом і в соціальних науках, й зокрема в юриспруденції.

У філософії «простір» має доволі цілісне тлумачення - це універсальна форма буття матерії, яка невіддільна від часу; це абстрактне поняття, що виражає існування взаємозв'язку між речами, а також порядок їхнього розміщення одна відносно одної; це протяжність, яка включає об'єкти, суб'єкти та події, як базова ознака матеріальності речей: форма існування матерії, що фіксує порядок їх розташування - структурність.

2. У юриспруденції поняття простір використовується для позначення однієї з властивостей позитивного права – діяти у просторі; а також для позначення території держави як однієї з основних ознак держави, адже державна територія визначає просторову межу державної влади. Цих два взаємообумовлені підходи, що відображають стандартні просторові характеристики права і держави, є в чомусь стереотипними і найбільш застосовуваними сьогодні у юриспруденції.

3. У сучасному державознавстві найчастіше простір держави обмежується характеристикою території держави, її територіального

устрою. Термін «територія» вживається, як правило, для позначення обмеженої частини твердої поверхні земної суші з притаманними їй природними, а також створеними внаслідок людської діяльності (антропогенними) властивостями і ресурсами, яка характеризується певною єдністю, зокрема природною чи суспільною. Територія – це і є певний простір, у межах якого здійснюється державна влада. Вона визначається протяжністю (площею); особливостями географічного розташування; визначенням типом (типами) природного ландшафту; ступенем господарського освоєння; здатністю виконувати роль «просторової основи діяльності суспільства». До просторових ознак держави в традиційному контексті можна віднести, окрім території; адміністративно-територіальний поділ, кордони, суверенітет, населення.

4. На сучасному етапі поняття «державний простір» не є загальноживаним і, безперечно, належить до таких понять, які є малодослідженими у юридичній науці. Проблема державного простору – це те, як держава функціонує під впливом зовнішнього середовища, внутрішніх змін і управління. Дослідження проблеми державного простору дозволяє звернути увагу на те, що територія є невід’ємним атрибутом держави, що впливає на всі аспекти суспільного життя в цілому.

5. Тенденції регіоналізації й централізації обумовлюють потребу їхнього юридичного осмислення на основі нових підходів. Особливо відчувається необхідність у перегляді концептуальних принципів державного устрою України з точки зору форми організації державної влади. Аналіз положень діючої Конституції й законодавства дозволяє стверджувати про необхідність при здійсненні державної влади суміщати централізацію й децентралізацію, щоб забезпечити поєднання загальнодержавних і регіональних (місцевих) інтересів. Необхідно чітко визначитися щодо структурного й функціонального розподілу влади між центром і регіонами, досягнення збалансованості соціально-

економічного розвитку регіонів, більшої їхньої інтеграції, зближення, поступового вирівнювання соціально-економічного життя.

6. Поняття «державний простір» за сучасним підходом вже не може асоціюватися лише із територією держави. В добу глобалізації важко зв'язати і показати взаємозалежність просторових кордонів держави, її суверенітету і меж функціонування державної влади. Дія права означає, що вже самим своїм існуванням право створює той правовий простір, в якому відбувається життєдіяльність людей, їх спільнот, суспільства в цілому. Тож юридична наука все частіше трактує державний простір як складне багаторівневе і багатоаспектне явище, елемент соціальної дійсності, що вирізняється цілою низкою характерних ознак, в результаті чого в межах цього явища виникають суспільні відносини.

Тож розглядати державне життя ізольовано від геополітичного положення далі не можна, що обумовлює необхідність використання геополітичних розробок проблематики простору й території. Проблема просторового буття сучасної держави – це складний комплекс, який включає геополітичні відносини різного характеру: від дружніх і партнерських, до стриманих і ворожих. А поняття «державний простір» має відображати існування державних подій як на території держави, так і за її межами.

7. Важливою просторовою характеристикою держави в умовах глобалізації є екстериторіальність. Нормативний акт може визначати і формулювати свій екстериторіальний статус або, навпаки, обумовлювати його неможливість, адже все частіше територія дії права не збігається з територією держави. Така екстериторіальність права формує новий правовий простір держави, виходячи з того, що сучасна його еволюція відбувається завдяки взаємодії правових систем, а також формуванню наднаціональних і надтериторіальних правових систем. Втім, це зовсім не означає зменшення ролі держави в сучасній цивілізації.

8. Вельми актуальним спрямуванням розвитку загальнотеоретичної юриспруденції та філософії права в сучасних умовах стає проблема визначення просторових характеристик права. Пізнання просторової форми процесів у правовій системі дає можливість глибше осягнути проблеми правової дійсності.

Сьогодні вже назріла потреба у виробленні цілісної концепції правового простору. Поняття «правовий простір» нерідко використовується у науковій юридичній літературі, але кожен дослідник, мислитель, учений вживає це поняття у контексті своїх досліджень, адекватно до свого власного розуміння його змісту. Так, поняттям «правовий простір» позначають сферу правового регулювання, територіальні межі дії нормативно-правових актів держави, простір здійснюваних правовідносин, вимір функціонування певної правової системи, більш того цей термін часто вживають як синонім поняття «правова система», «система права», «правова дійсність», «система законодавства» тощо, не надто переймаючись його сутністю. Інтерпретуючи уявлення про простір загалом, правовий простір доречно сприймати як фундаментальну структуру координації правової дійсності щодо соціальних, економічних, культурних, політичних явищ в об'єктивній реальності матеріального світу.

9. Відходячи від узвичаєного позитивістського трактування, виходячи із звичних рамок та шукаючи нових тлумачень, поняття «правовий простір» можна визначити як сукупність матеріальних і нематеріальних (духовних), статичних і динамічних складових соціальної свідомості і буття суспільства або світової (регіональної) спільноти в конкретний історичний етап їх розвитку, опосередкованих існуванням і дією права як соціального регулятора.

За обсягом і змістом варто диференціювати правовий простір особи, суспільства та держави. Основою, стрижнем правового простору особи служить певний обсяг її свободи, її як реальних, так і потенційних

домагань, а також обумовлюється потребами, бажаннями, здібностями, якостями особи. Вимоги, бажання, уподобання, забаганки та потяги має кожна істота, втім лише людина спроможна визначати і встановлювати їх як власні, що залежить тільки від її волі. Через прийняття рішення воля визначає певного індивіда. Завдяки власному рішення людина визначає свою правову реальність, своє правове життя.

10. Порівняльний аналіз підходів та позицій щодо процесу формування «європейського правового простору» засвідчує наявність широкого діапазону поглядів - від вузького розуміння цього процесу як правового співробітництва групи західноєвропейських держав до його широкого тлумачення як форми правового співробітництва та зближення держав Сходу і заходу Європи. Безперечно, європейський правовий простір не можна зводити тільки до простої сукупності європейських держав чи їх правових систем, як і до сукупності їх правових просторів, - це набагато складніше і глибше явище.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

Нормативно-правові акти

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). - 1996. - № 30. - С. 141. (В редакції станом на 30.09.2016).
2. Про державний кордон України: Закон України, від 04 листопада 1991 р. № 1777–ХІІ: в редакції від 11.08.2013 // Відомості Верховної Ради України. – № 2, 1992. - Ст. 5.

Монографії та статті, інші наукова література

3. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції: монографія/ [Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.]; за ред. Ю. М. Оборотова. – Одеса: Фенікс, 2012. – 492 с.
4. Алексеев С.С. Право: азбука, теория, философия: опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
5. Барциц И.Н. Правовое пространство России: вопросы конституционной теории и практики / И.Н. Барциц. – М.: МГУ, 2000. – 496 с.
6. Бачинин В.А. Морально-правовая философия / В.А. Бачинин. – Х.: Консум, 2000. – 208 с.
7. Бедаш Ю. Пространство как проблема постметафизической философии/ Ю.Бедаш // Топос. Философско-культурологический журнал. – 2009. - № 1 (21). – С. 94-113.
8. Бурдые П. Социология социального пространства / П. Бурдые; пер. с фр.; отв. ред. перевода Н. А. Шматко. – М: Институт экспериментальной социологии; СПб: Алетейя, 2007. – 288 с.
9. Васильченко О. М. Соціокультурні форми становлення політико-правового простору/ О. М. Васильченко. – [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: http://psy-lpr.at.ua/Materials/vasilchenko_o.m-sociokulturni_formi_stanovlennja_p.pdf

10. Гегель Г.В.Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство/ Пер. з нім. Р.Осадчука та М.Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – 336 с.

11. Гнатівський М.М. Європейський правовий простір. Концепція та сучасні проблеми / М.М. Гнатівський. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин. – К.: Видавничий дім «Промені», 2005. – 224 с.

12. Грищук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: [монографія] / О. В. Грищук. – Л.: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – 428с.

13. Занфірова Т. Поняття і структура правового простору в трудових відносинах / Т. Занфірова // Вісник Національної академії прокуратури України. - 2009. - № 2. - С. 79-84.

14. Зинков Е. Г. Термин «пространство» в теории права/ Е. Г. Зинков. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://justicemaker.ru/view-article.php?id=26&art=3119>.

15. Кельзен Г. Чисте правознавство: 3 дод.: Пробл. справедливості / Кельзен Г. – Пер. з нім. О. Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.

16. Коваленко Н. Ю. Співвідношення правової свідомості та правового менталітету/ Н. Ю. Коваленко// Порівняльно-аналітичне право. – 2015. - №2. – С. 21-23.

17. Коваль І. М. Правосвідомість особи як критерій визначення її правового менталітету / І. М. Коваль // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2015. - №825. Серія «Юридичні науки». – С. 155-161.

18. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра //Право України. – 2010. - № 4. – С. 10-22.

19. Кононенко С. Політичний простір і політичний контроль/ Сергій Кононенко// Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України – Вип. 44. (Курасівські читання на тему «Політичний простір України: регіональні виміри»). — К., 2009. – С. 38-47.

20. Кравчук В. М. Воля як детермінанта правового простору / В. М. Кравчук // Конституційні засади правового життя: світові традиції та національні реалії : збірник матеріалів Міжнародної юридичної наук.-практ. Інтернет-конф. «Актуальна юриспруденція» (м. Київ, 28 червня 2013 року). Тези наукових доповідей. – К., 2013. – С. 24–27.

21. Кравчук В. М. Поняття правового простору: філософсько-правова інтерпретація/ В. М. Кравчук // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. - Випуск 74. – Одеса: Юридична література, 2014. – С. 26-31.

22. Кравчук В.М. Правовий простір держави: проблеми визначення за обсягом і змістом/ Валентина Кравчук// Актуальні проблеми правознавства: збірник наукових праць Юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету. – Випуск 1. – Тернопіль - ТНЕУ -2016. – С. 15-18.

23. Кравчук В. М. Правовий простір особи та правовий менталітет/ В. М. Кравчук // Порівняльно-аналітичне право: Електронне наукове фахове видання. - № 4. – 2016. – С. 281-283. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pap.in.ua/4_2016/84.pdf

24. Кравчук В. М. Правовий простір: проблема концептуалізації поняття/ В. М. Кравчук// Матеріали. XVI Всеукраїнська науково-практична конференція «Правова система в умовах розвитку сучасної державно-правової реальності: генезис та напрями вдосконалення»: Збірник матеріалів, м. Тернопіль, 11 квітня 2014 року. Тези наукових доповідей. – Тернопіль, ТзОВ «Терно-граф», 2014. – С. 51-55.

25. Кравчук В. М. Просторові доміанти діячів доби Української Центральної Ради/ В. М. Кравчук// Правозастосування: теорія, методологія та практика: Збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції “Актуальна юриспруденція”, м. Київ, 13 квітня 2017 року. Тези наукових доповідей. – Київ-Тернопіль: «Економічна думка», 2017. – С. 207-210.

26. Кравчук В. М. Філософська інтерпретація правового простору як особливої форми соціального простору/ Валентина Кравчук// Актуальні проблеми правознавства. - 2016. - Вип. 2. - С. 17-21. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2016_2_5

27. Кравчук В. М. Філософська площина досягнення правового простору/ Валентина Кравчук// Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. - Випуск 58. – Одеса: Юридична література, 2011. – С. 63-69.

28. Кравчук В. М. Філософсько-правовий вимір просторового буття людини/ Валентина Кравчук// Форум права. – 2014. – № 1. – С. 294–298 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_1_51.pdf

29. Кравчук М.В. Методологічні засади проведення історико-правового дослідження / Микола Кравчук // Психологія і суспільство. – 2009. – № 3. – С. 69-80.

30. Кравчук М.В. Праворозуміння – важлива наукова проблема правового життя України / М. В. Кравчук // Актуальні проблеми правознавства. Збірник наукових праць ЮФ ТНЕУ / редкол. та ін. – Випуск 1. –Тернопіль, 2016. – С.19-25.

31. Кравчук М.В. Філософсько-правова розвідка правового простору/ Микола Кравчук // Реформування інститутів права і держави: теоретичні та практичні підходи: збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції “Актуальна юриспруденція”, м. Київ, 20 квітня 2016 року. Матеріали круглого столу «Філософсько-

правова концепція правового простору», м. Тернопіль, 18 березня 2016 року. Тези наукових доповідей. – Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2016. – С. 244-252.

32. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції. Монографія / За загал. ред. проф., доктора юр. наук Ю. М.Оборотова. – Одеса: Фенікс, 2016. – 620 с.

33. Куціпак О. В. Правове життя та правова активність: співвідношення понять/ О. В. Куціпак// Держава і право. – Випуск 47. – 2010. – С. 734-738.

34. Лоссау Ю. Пространство значения: Поворот к пространству, культурный поворот и культурная география/ Юлія Лоссау [Електронний ресурс]. Переклад з нім. К. Звонової // Герменейя. - № 1 (4). – 2012.– Режим доступу: <http://www.liberty.ru/groups/academy/Prostranstvo-znacheniya-Povorot-k-prostranstvu-kul-turnyj-povorot-i-kul-turnaya-geografiya>

35. Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век / И.И. Лукашук. – М.: Спарк, 2000. – 279 с.

36. Макогон Т.И. «Пространственный поворот» и возможность новационных подходов в социально-философском дискурсе/ Т.И. Макогон // Известия Томского политехнического университета. - 2012. - Т. 321. - № 6. – С. 167-172.

37. Малахов В. П. Концепция философии права : науч. издание / В. П. Малахов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 751 с.

38. Малько А. В. Теоретико-методологическое значение концепции «правовой жизни» / А.В. Малько, В.В. Трофимов // Государство и право. – 2010. – № 7. – С. 5-13.

39. Мельничук О. С. Компоненти правового простору міста / О.С. Мельничук // Правове життя сучасної України: матеріали міжнар. наук. конф. проф.-виклад. складу, присвяч. 15-річчю Нац. ун-ту “Одес. юрид. акад.” та 165-річчю Одес. школи права, 20-21 квіт. 2012/

Національний університет “Одеська юридична академія”. – О.: Фенікс, 2012. – Т. 1. – С. 84-85.

40. Мельничук О. С. Концепт міського правового простору / О. С. Мельничук // Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції: монографія / [Ю.М. Оборотов, В.В. Завальнюк, В.В. Дудченко та ін.]: за ред. Ю. М. Оборотова. – Одеса: Фенікс, 2012. — С. 140-151.

41. Мережко А.А. Введение в философию международного права. Гносеология международного права / А.А. Мережко. – К.: Юстиниан, 2002. – 192 с.

42. Оборотов Ю. М. Традиції й оновлення у правовій сфері: питання теорії (від пізнання до розуміння права). - О.: Юрид. л-ра, 2002. - 280 с.

43. Оборотов Ю. Н. Динамика правового пространства / Ю. Н. Оборотов // Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса) : у 2 т. Т. 1 / відп. ред. М. В. Афанасьєва. - Одеса : Юридична література, 2016. - С. 23-26.

44. Оборотов Ю. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права/ Ю. Оборотов// Право України. - 2010. - № 4. - С. 49-55.

45. Оборотов Ю. М. Філософія права і методологія юриспруденції/ Ю. М. Оборотов// Проблеми філософії права. – 2003. – Том 1. – С. 41-43.

46. Оборотов Ю. Н. О проблеме государственного пространства /Ю. Н. Оборотов //Наукові праці Одеської національної юридичної академії. – Т. 5. – Одеса: «Юридична література», 2006. – С. 31 – 41.

47. Ольков С. Г. Теория моральных и правовых многомерных оценочных пространств/ С. Г. Ольков// Право и политика. – 2006. - №2. – С. 18-28.

48. Оніщенко Н. М. До питання про сутність, природу та трансформаційні зміни інформаційного правового простору (теоретично-

правовий аспект) / Н. Оніщенко// Часопис Київського університету права. – 2012. - №2. – С. 4-9.

49. Оніщенко Н. М. Інформаційно-правовий простір: проблеми формування, розвитку, аналіз позитивних і негативних впливів на правосвідомість суспільства та особистості / Н. М.Оніщенко // Віче. – 2012. – вересень. – №17.

50. Опара Я. Державний простір: сучасний підхід до визначення поняття/ Ярина Опара// Публічне і приватне право: конституційні засади та інноваційні тенденції: Збірник матеріалів Міжнародної юридичної науково-практичної конференції “Актуальна юриспруденція”, м. Київ, 22 червня 2017 року. Тези наук. доповідей. – К.: «АртЕк», 2017. – С. 35-36.

51. Опара Я. Простір права як особлива функціональна категорія юридичної теорії і практики/ Ярина Опара// Новації та виклики юридичної освіти: збірник матеріалів Міжнародної наукової студентської конференції, м.Тернопіль, 4 жовтня 2017 року. – Тернопіль, 2017. – С.74-76.

52. Пантыкина М. И. Понятие и структура правовой жизни (опыт философско-феноменологической интерпретации)/ М. И. Пантыкина// Философия права. – 2009. - № 3 (34). – С. 77-81.

53. Плавич В. П. Право на сучасному етапі розвитку юридичної науки В. П. Плавич // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. – 2012. – Т. 17. – Вип. 7. – С. 7-19.

54. Пристенский В. Н. Топология права как аспект философии человека /В.Н. Пристенский //Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. - 2009. – № 87. – С.60-70.

55. Рабінович П. М. Сутність праворозуміння і причини його плюралізму (соціально-антропологічний аспект) / Антропология права: філософський та юридичний виміри. - Львів, 2007. - С. 207.

56. Рабінович П. Правовий простір (до загальнотеоретичної інтерпретації) / П. Рабінович // Юридичний вісник України. – 2016.– №12 (1081). – 25-31 березня.

57. Романкова Л. Філософський аналіз проблеми соціального простору/ Лілія Романкова// XXII Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція. 30-31 січня 2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conferences.neasmo.org.ua/uk/art/2702>

58. Романова А. С. Особливості поведінки людини у природно-правовому просторі / А. С. Романова// Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – Випуск 5. – Том 3. – С. 320-323. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lj.kherson.ua/2014/pravo05/part_3/71.pdf

59. Саидов А.Х. Концепция «европейского правового пространства»: проблемы и перспективы / А.Х. Саидов // Московский журнал международного права. - 1992. – № 3. - С. 59-72.

60. Сергеев О.О. Значение понятий пространства и времени для научного познания [Електронний ресурс] / О.О.Сергеев, Е.Э.Френкель // Материалы IX Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум». – 2017.– Режим доступу: <https://www.scienceforum.ru/2017/2295/28243>.

61. Сигалов К. Е. Пространство и время - формы бытия политико-правовой материи/ К.Е. Сигалов// История государства и права. – 2007. - №11. - С.12-14.

62. Тихомиров О. Просторовий вимір права: проблеми методологічного осмислення / О. Тихомиров // Порівняльне правознавство. - 2013. - № 1-2. - С. 215 - 221.

63. Тихомиров О. Д. Просторовий підхід в юридичній науці/ О. Д. Тихомиров // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Філософські, теоретичні та методологічні проблеми юридичної науки в умовах євроінтеграції України»: Збірник матеріалів

Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Львів, 25 квітня 2014 р. Тези наукових доповідей. – Л., 2014. – С. 258-264.

64. Федорченко А. А. Правовое пространство: общие подходы / А. А. Федорченко // Новый юридический журнал. – 2012. – № 3. – С. 40-51.

65. Филиппов А.Ф. Элементарная социология пространства [Электронный ресурс]/ А.Ф. Филлипов// Социологический журнал. – 1995. - №1. – С. 45-69. – Режим доступа: <http://jour.isras.ru/upload/journals/1/articles/138/submission/original/138-262-1-SM.pdf>

66. Цвік М. Праворозуміння (значення повторюваності суспільних відносин для його дослідження) / М.Цвік //Право України. – 2010. - № 4. – С. 22-28.

67. Чеснов И.Л. Правопонимание в эпоху постмодерна / И.Л. Чеснов // Известия вузов. Правоведение. – 2002. – №2. – С. 4-16.

68. Экстерриториальное пространство права: монография / Баранов В.М., Овчинников А.И., Самарин А.А. – М.: Проспект, 2017. - 176 с.

Довідкові та інформаційні джерела

69. Sacrum – простір Бога в людині. Скинія: Двомісячник, присвячений щоденній духовності. – 1 вересня – 31 жовтня 2013. – 136 с.

70. Бержель Ж.-Л. Общая теория права. Пер. с фр. – М.: Nota bene, 2000. – 576 с.

71. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка, – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К.: Вид-во «Юридична думка», 2012. - 1020 с.

72. Вікіпедія: Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

73. Кравчук М.В. Теорія держави і права (опорні конспекти): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М.В. Кравчук. – Вид. 3-є, переробл. й доповн. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2013. – 608 с.

74. Кравчук М.В. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти): Навч. посіб. для студ вищ. навч. закл. – 3-є вид., змін. й доп. / М.В. Кравчук (авт.-упоряд.) – Тернопіль: Екон. Думка, 2016. – 420 с.

75. Малахов В. П. Философия права: формы теоретического мышления о праве: учеб. пособие для студентов вузов /В. П. Малахов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 263 с.

76. Малахов В.П. Основы философии права /В. П. Малахов. – М.: Культура, 2005. – 238 с.

77. Малахов В.П. Философия права/ В.П. Малахов. – М.: Акад. Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 448 с.

78. Мальська М. П. та ін. Країнознавство: теорія та практика: підручник /Мальська М. П., Антонюк Н. В., Занько Ю. С., Ганич Н.М. - К.: Центр учбової літератури, 2012. - 528 с.

79. Машков А. Проблеми теорії держави і права. Основи: курс лекцій. – К.: К.І.С., 2008. – 470 с.

80. Новиков А.М., Новиков Д.А. Методология научного исследования. – М.: Либроком. – 280 с.

81. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс / Под. ред. Ю.Н. Оборотова. - О.: Фенікс, 2011. – 436 с.

82. Ольшанский Д.В. Политико-психологический словарь. - М.: Акад. Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. – 576 с.

83.Простір індивідний, соціальний та особистісний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psychlib.com.ua/prostir-individniy-socialniy-ta-osobistisniy.htm>.

84. Простір, час, гравітація. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cozap.com.ua/text/4672/index-1.html>. – Назва з екрану.

85. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник/ П.М. Рабінович. – Львів: Край. – 2017. – 222 с.
86. Тихонравов Ю. В. Основы философии права. – М.: Вестник, 1997. – 587 с.
87. Тлумачний словник із фізики / М.О. Вакуленко, О.В. Вакуленко. - К.: Вид.-пол. центр «Київський університет», 2008. - 767 с.
88. Философия права: учебник для магистров / Г.И. Иконникова, В.П. Ляшенко. – 3-е изд. – М.: Юрайт, 2012. – 364 с.
89. Философия пространства и времени [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
90. Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи: навч. посібник/ В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, Н. Г. Мозгова та ін. За ред. Г. І. Волинки. 2-ге вид. – К.: Каравела, 2011. – 368 с.
91. Червонюк В. И. Теория государства и права: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 704 с.
92. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. - 2-ге видання, перероб. і допов. - К.: Знання-Прес, 2002. – 295 с.
93. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редколегії) та ін. – К. : «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 1998–2004.– Т. 5 : П–С. – 2003. – 736 с.: іл.

Дисертації та автореферати

94. Бабурин С.Н. Территория государства: теоретико-правовые проблемы: дис. на соискание ученой степени доктора юридических наук: спец. 12.00.01 - теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений/ С.Н. Бабурин. – Москва, 1998. – 297 с.

95. Волк И.В. Право, время и пространство: теоретический аспект: автореф. дисс. ...канд. юрид. наук: спец. 12.00.01«Теория и история права и государства; история правовых учений» / И.В. Волк. – М., 2004. – 19 с.

96. Ганцева Л. М. Правовое пространство: социально-философский анализ: на примере Российской Федерации: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11/ Л. М. Ганцева. - Уфа, 2001. – 191 с.

97. Гнатовський М.М. Становлення та тенденції розвитку європейського правового простору: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право»/ Гнатовський Микола Миколайович. – Київ: Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2002. – 22 с.

98. Долматов І. В. Просторове буття сучасної держави: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень /Долматов Іван Володимирович. - О.: Одеська національна юридична академія, 2009. - 22 с.

99. Жужгов І. В. Мониторинг правового пространства Российской Федерации: дисс. ... к.ю.н.: 12.00.01/ Жужгов Игорь Владимирович. – Ставрополь, 2006. – 220 с.

100. Максимов С. І. Правова реальність як предмет філософського осмислення: автореф. дис. ... д.ю.н.: спец. 12.00.12: «Філософія права»/ Сергій Іванович Максимов; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2002. – 40 с.

101. Суханов В. В. Правовое пространство и его формы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» /Суханов Валерий Владимирович. – Москва: Моск. ун-т МВД РФ, 2005. - 26 с.

102. Шавлохова З. К. Индивидуальная правовая жизнь и ее основные формы: дис. ... к.ю.н.: 12.00.01 «Теория и история права и

государства; история учений о праве и государстве»/ Заира Карловна Шавлохова. – Москва, 2010. - 172 с.

103. Южакова Т. Л. Региональное правовое пространство: теоретико-правовой аспект: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Южакова Татьяна Леонидовна. - Краснодар, 2015. – 22 с.